

ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ, ΦΥΣΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΦΥΣΗ
ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΣΤΟΝ ΤΟΜΑΣ ΧΟΜΠΣ
ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΚΑΡΛ ΣΜΙΤΤ: ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΠΑΝΩ
ΣΤΗ ΣΜΙΤΤΙΑΝΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΧΟΜΠΣ

ΑΛΙΚΗ ΛΑΒΡΑΝΟΥ

Η σμιττιανή ερμηνεία της πολιτικής φιλοσοφίας του Hobbes ανήκει σίγουρα – αν κρίνει κανείς και μόνο από την επιρροή της στον γερμανόφωνο χώρο¹ – στις σημαντικότερες ερμηνείες του 20ού αιώνα. Η θεματοποίησή της ωστόσο, αλλά και γενικότερα η προβληματική της σχέσης της πολιτικής θεωρίας του Carl Schmitt με την πολιτική φιλοσοφία του Thomas Hobbes, είναι συνήθως ιδεολογικά βεβαρημένες. Η έντονα αισθητή νομιμοποιητική και απολογητική εργαλειοποίηση αυτών των θεματικών σε μια σειρά εργασιών στον γερμανικό χώρο² δεν είναι τυχαία, καθώς ακολουθεί μια εις των υστέρων ερμηνευτική στρατηγική που πρότεινε ο ίδιος ο Carl Schmitt. Μετά το 1945, ο Schmitt επιχειρεί να συνδέσει και να παραλληλίσει το επιστημονικό του έργο αλλά κυρίως τη βιογραφική του πορεία και την προσωπική του μοίρα με εκείνες του Hobbes στα πλαίσια μιας στρατηγικής επανερμηνεύσης της σχέσης του με την πολιτική εξουσία της περιόδου 1933–1945, αμυνόμενος έναντι της μομφής του οπορτουνισμού και της ιδεολογικής στήριξης του ναζιστικού καθεστώτος.³

Ωστόσο, τόσο η σμιττιανή ερμηνεία του Hobbes, όσο και η διερεύνηση της σχέσης της πολιτικής θεωρίας του Schmitt με την πολιτική φιλοσοφία του Hobbes παρουσιάζουν ενδιαφέρον πέραν της ιδεολογικής χρήσης και των νομιμοποιητικών/απολογητικών στρατηγιών – οι τελευταίες δεν ενδιαφέρουν εδώ, στον βαθμό που η σχέση του Carl Schmitt και της πολιτικής του θεωρίας με το ναζιστικό καθεστώς δεν αποτελεί αντικείμενο αυτής της εργασίας. Μια σειρά από κεντρικές έννοιες της πολιτικής θεωρίας του Schmitt, όπως η κατάσταση εκτάκτου ανάγκης (Ausnahmezustand), η έννοια της κυριαρχίας, η συγκρότηση της ανθρώπινης φύσης, η διάκριση φίλου και εχθρού, φαίνεται κατ' αρχάς να προέρχονται κατ' ευθείαν από την πολιτική φιλοσοφία του Hobbes ή τουλάχιστον να συγκροτούνται κατ' αναλογία προς τις αντίστοιχες χομπσιανές έννοιες.⁴ Η απάντηση όμως στο ερώτημα, αν – και με ποια σημασία – ο Carl Schmitt μπορεί να θεωρηθεί «ο πνευματικός απόγονος» του Hobbes και

ο κατ' εξοχήν εκπρόσωπος του «πολιτικού χομπισμού» στον 20ό αιώνα⁵ προϋποθέτει δύο πράγματα: αφενός, την κριτική εξέταση της σμιττιανής ερμηνείας του Hobbes, βάσει της οποίας προφανώς διεκδικείται ο τίτλος του «πολιτικού χομπσιανισμού», και αφετέρου, τη συστηματική συγκριτική ανάλυση των δύο θεωριών, των κεντρικών εννοιών τους, της θεμελίωσής τους και της λογικής και του πλαισίου της περαιτέρω ανάπτυξής τους.

Η ανάλυση που ακολουθεί κινείται προς αυτήν την κατεύθυνση: Σε ένα πρώτο μέρος της εργασίας παρουσιάζονται συνοπτικά οι βασικές θέσεις της σμιττιανής ερμηνείας του Hobbes και επισημαίνονται ερωτήματα και απορίες που αυτή εμπεριέχει, ενώ σε ένα δεύτερο μέρος επιχειρείται ο προσδιορισμός της σχέσης των δύο θεωριών μέσω της σύγκρισης ορισμένων «κοινών» κεντρικών εννοιών τους: της έννοιας της κυριαρχίας, της φυσικής κατάστασης και της φύσης του ανθρώπου. Η θέση που θα υποστηριχθεί είναι ότι οι δυσκολίες και οι απορίες της σμιττιανής ερμηνείας συνδέονται με την ιδιότυπη μέθοδο οικειοποίησης χομπσιανών θεωρημάτων από τη θεωρία του Schmitt.

I.

Στο έργο του Carl Schmitt μπορεί να βρει κανείς σίγουρα μια πληθώρα αναφορών στον Hobbes.⁶ Η σμιττιανή ερμηνεία της πολιτικής φιλοσοφίας του Hobbes ανευρίσκεται όμως κατά βάση σε δύο κείμενα: στη μονογραφία που δημοσιεύεται το 1938 και φέρει τον τίτλο «*Ο Λεβιάθαν στη θεωρία κράτους του Thomas Hobbes. Νόημα και αποτυχία ενός πολιτικού συμβόλου*»⁷ και στην εκτεταμένη βιβλιοκριτική που δημοσιεύεται αρκετά χρόνια αργότερα, το 1965, με τίτλο «*Η ολοκληρωμένη μεταρρύθμιση*».⁸ Ιδιαίτερη βαρύτητα έχει τέλος και η εκτενής υποσημείωση που προστίθεται το 1964 στο κείμενο «*Η έννοια του πολιτικού*».⁹

Θα πρέπει κατ' αρχάς να επισημανθεί ότι ο τρόπος με τον οποίο ο Schmitt διαβάζει τον Hobbes δεν έχει τα χαρακτηριστικά μιας συνολικής ερμηνείας που προσανατολίζεται στην αποκατάσταση της συνεκτικότητας και της εσωτερικής συνέπειας της χομπσιανής θεωρίας. Αντιθέτως, όπως θα φανεί στη συνέχεια, ο Schmitt είναι πρόθυμος να δεχθεί μια σειρά αντιφάσεων στο εσωτερικό της χομπσιανής πολιτικής θεωρίας. Το ενδιαφέρον του άλλωστε φαίνεται να μην έγκειται πρωτίστως σε μια συστηματική, συνεκτική και μη αντιφατική ερμηνεία του χομπσιανού συστήματος ή έστω της πολιτικής φιλοσοφίας του Hobbes. Ενδιαφέρεται μάλλον για συγκεκριμένα ερωτήματα, για συγκεκριμένα «κομμάτια» της πολιτικής θεωρίας του Hobbes, μεμονωμένα θεωρήματα και μεμονωμένες αρχές.

Έτσι η μονογραφία του για τον λεβιάθαν δεν αποτελεί με κανέναν τρόπο μια απόπειρα συνολικής ανασυγκρότησης της πολιτικής θεωρίας του Hobbes. Ενδιαφέρεται αποκλειστικά για δύο ζητήματα: το πρόβλημα του *πολιτικού συμβόλου* και της αποτυχίας του και το ερώτημα περί των δυνάμεων που είναι υπεύθυνες για την καταστροφή του λεβιάθαν, για τη θανάτωση του «θνητού Θεού». Ο Schmitt ερωτά κατ' αρχάς αν ο μύθος του θαλάσσιου τέρατος που δανείζεται ο Hobbes από την Παλαιά Διαθήκη είναι ένα αρμόζον σύμβολο για την ιδέα που, σύμφωνα με τον Schmitt, κατ' εξοχήν προβάλλει ο Hobbes, αυτήν της υπερέχουσας ενότητας της κρατικής εξουσίας.¹⁰ Θεωρεί ότι ο Hobbes «δημιουργεί ένα μύθο», αλλά αυτός δεν «αντιστοιχεί στην αντίληψή του για το κράτος». ¹¹ Η «εικόνα του θνητού Θεού» που πολλαπλασιάζεται στις εικόνες «Θεός, άνθρωπος, ζώον και μηχανή» εμπεριέχει διαφορετικές και «μεταξύ τους μη εναρμονισίμες παραστάσεις»: ¹² την παντοδυναμία του Θεού που χρησιμοποιείται πολεμικά κατά των αξιώσεων του Πάπα, της πρεσβυτεριανής εκκλησίας και των πουριτανών, την κατανόηση του κράτους ως ανθρωπίνου τεχνουργήματος, τον εξορκισμό του μυθικού συμβόλου του θαλάσσιου τέρατος και τέλος την αντίληψη του κράτους ως μιας εύρυθμα λειτουργούσας μηχανής. Ο πολιτικός μύθος «ως αυτεξούσια ιστορική δύναμη», «οι αόρατες δυνάμεις» που ξορκίζονται με την επίκλησή του, τον υπερβαίνουν: το «σύμβολο αποτυγχάνει» καθώς δεν «αντέχει στις αντίθετες ερμηνείες» των αντιπάλων του που το μετατρέπουν σε «φρικιαστική εικόνα», σε «φόβητρο» μιας ισχυρής κυριαρχίας.¹³ Η αποτυχία του μυθικού συμβόλου φαίνεται όμως να ενδιαφέρει τον Schmitt ως ένας από τους λόγους της αποτυχίας της εγκαθίδρυσης μιας ενιαίας και ισχυρής κρατικής εξουσίας στην Αγγλία, αλλά και της κατάρρευσης της στην ηπειρωτική Ευρώπη κατά τον 19ο αιώνα.¹⁴

Η θανάτωση του λεβιάθαν οφείλεται κατά τον Schmitt σε τρεις διαφορετικούς λόγους: α) στη δράση των των «έμμεσων δυνάμεων» (*potestas indirecta, intermediäre Kräfte*) που αποτελούν τους κατ' εξοχήν εχθρούς του Λεβιάθαν, β) σε εσωτερικές αντιφάσεις της ίδιας της συγκρότησης του λεβιάθαν, και τέλος γ) σε ένα είδος «συνομωσίας». Στην ιστορική προοπτική του Hobbes η προβληματική της «έμμεσης εξουσίας», των «έμμεσων δυνάμεων», αφορά πρωτίστως την Καθολική Εκκλησία και την αξίωση της έμμεσης εξουσίας της στο πεδίο της εγκόσμιας πολιτικής. Ο Schmitt ερμηνεύει εδώ σαφώς στον ιστορικό ορίζοντα των κοινωνιών του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα: Κατανοεί κάτω από «έμμεσες εξουσίες» δυνάμεις που δρουν πολιτικά χωρίς να αναλαμβάνουν την πολιτική ευθύνη, που δρουν με «διακινδύνευση» και «ευθύνη» εκείνων των εγκόσμιων δυνάμεων τις οποίες προηγούμενως έχουν ταπεινώσει και καθυποτάξει: εκκλησία και οργανώσεις συμφερόντων στον 17ο αιώνα, πολιτικά κόμματα, συνδικάτα, κοινωνικές συνενώσεις κλπ. στον 19ο αιώνα, δηλαδή οι «δυνάμεις της κοινωνίας» που μέσω του κοινοβουλίου παίρνουν στα χέρια τους την κρατική

εξουσία, χωρίς όμως να παίρνουν και την ευθύνη γι' αυτήν.¹⁵ Αυτές οι «έμμεσες δυνάμεις» συσκοτίζουν «τη σαφή σύμπτωση κρατικής διαταγής και πολιτικού κινδύνου, δύναμης (Macht) και ευθύνης, προστασίας και υπακοής» και ασκούν μέσω αυτής της «ανευθυνότητας» μια έμμεση, αλλά όχι λιγότερο «έντονη κυριαρχία» έχοντας όλα «τα προτερήματα της πολιτικής δύναμης» στα χέρια τους, χωρίς όμως να επωμίζονται και τον κίνδυνο και την ευθύνη που συνδέονται μ' αυτήν.¹⁶ Ο πλουραλισμός αυτών των δυνάμεων διασπά, κατά τον Schmitt, την πολιτική ενότητα, την «ενιαία βούληση» και το «ενιαίο πνεύμα» που αυτή προϋποθέτει, και οδηγεί στην κατάρρευση της κρατικής «μηχανής» και μαζί μ' αυτήν στην κατάρρευση «του συστήματος μιας νομιμότητας βασισμένης σε κράτος δικαίου (gesetzesstaatlichen Legalität)».¹⁷ Όσον αφορά τη συνομοσία για τη βαθμιαία υπονόμευση και τελική θανάτωση του λεβιάθαν, αυτό που ενδιαφέρει εδώ – παρακάμπτοντας τις λεπτομέρειες, αλλά και την εξαιρετική προβληματικότητα μιας τέτοιας θέσης¹⁸ – είναι ότι επωφελείται των, κατά Schmitt, εσωτερικών αντιφάσεων της χομπσιανής συγκρότησής του, τις οποίες και αναπτύσσει στην κατεύθυνση της υπονόμευσης της ισχυρής και ενιαίας κρατικής εξουσίας.

Ως λανθάνουσες εσωτερικές αντιφάσεις της χομπσιανής κατασκευής, οι οποίες θα αναπτυχθούν και θα καταστούν έκδηλες στη διάρκεια του 18ου και του 19ου αιώνα, ο Schmitt κατανοεί τα *φιλελεύθερα* και *ατομικιστικά* στοιχεία της χομπσιανής θεωρίας καθώς και εκείνα τα στοιχεία που τη συνδέουν με τον *νομικό θετικισμό*, με το *συνταγματικό κράτος* και το *κράτος δικαίου* του 19ου αιώνα. Τέτοια στοιχεία εντοπίζονται κατ' αρχάς στη συμβολαιοκρατική κατασκευή και στη θετικιστική αντίληψη του νόμου. Η πρώτη ερμηνεύεται, με επίκληση των αναλύσεων του F. Tönnies, ως ιδεατή προεξόφληση της κατοπινής θέσπισης συνταγμάτων μέσω εθνοσυνελεύσεων,¹⁹ ενώ η από τον Schmitt στον Hobbes αποδιδόμενη θετικιστική έννοια του νόμου, που αφαιρεί από αυτήν τις παραδοσιακές της συνδέσεις με περιεχομενικά κριτήρια αλήθειας και δικαιοσύνης καθιστώντας τον νόμο έκφραση μιας απόφασης και μιας διαταγής με το νόημα ότι αποτελεί ψυχολογικό κίνητρο της υπακοής (ποινικός νόμος) και μετασχηματίζοντας την έννομη τάξη σε τάξη που εξαναγκάζεται από τον νόμο (ordo poenalis), ερμηνεύεται ως το κατοπινό θεμέλιο του «αστικού κράτους δικαίου», ενός «προβλέψιμα λειτουργούντος» μηχανιστικού «συστήματος νομιμότητας».²⁰ Στην προοπτική της υπεράσπισης του Hobbes από τη μομφή του ολοκληρωτισμού ο Schmitt επισημαίνει και κάποια στοιχεία που ανευρίσκονται στην χομπσιανή θεωρία και αποτελούν αρχές του κράτους δικαίου, π.χ. την απαγόρευση της αναδρομικής ισχύος των νόμων και την αρχή ότι η τέλεση εγκλήματος προϋποθέτει τον νόμο και δεν είναι δυνατή όπου αυτός δεν έχει ακόμη εγκαθιδρυθεί (nullum crimen sine lege).²¹ Έτσι η ερμηνεία του Schmitt παρουσιάζει το εξής παράδοξο: η χομπσιανή θεωρία ερμηνεύεται αφ' ενός μεν ως «παράδειγμα ντεσιζιονιστικής σκέψης»,²² αφ' ετέρου δε ο Hobbes θεωρείται

ως «πνευματικός πρόγονος του αστικού κράτους δικαίου και του συνταγματικού κράτους»²³ και ως πατέρας του «νομικού θετικισμού» – δηλαδή της κατ' εξοχήν αντίπαλης προς τον νεοκλασικισμό νομικής θεωρίας (H. Kelsen). Ο Hobbes θεωρείται από τη μια πατέρας της ιδέας μιας ισχυρής, ενιαίας και αδιαίρετης πολιτικής εξουσίας (βασιική ιδέα του λεβιάθαν) και από την άλλη εκείνων ακριβώς των δυνάμεων που επιχειρούν και επιτυγχάνουν την επιβολή κανονιστικών δεσμών στον λεβιάθαν, περιορίζουν την ισχυρή και αδέσμευτη εξουσία του και διασπούν την πολιτική ενότητα του μέχρι που αυτή καταρρέει πλήρως στις αρχές του 20ού αιώνα.

Στην ερμηνεία του Schmitt δεν είναι πάντα εντελώς σαφές το αν αυτές οι «αντιφάσεις», οι μεταξύ τους «μη εναρμονίσιμες» αντιλήψεις του κράτους, προσάπτονται στον Hobbes ως θεωρητικές ασυνέπειες της κατασκευής του. Υπάρχει όμως ένα κεντρικό στοιχείο της χομπσιανής θεωρίας, το οποίο – κατά τον Schmitt – υπονομεύει κατ' ευθείαν τη συγκρότηση της ισχυρής και αδιαίρετης πολιτικής εξουσίας και για το οποίο ευθέως ψέγει τον Hobbes. Πρόκειται για τη χομπσιανή διάκριση μεταξύ *fides* και *confessio*,²⁴ εσωτερικής πίστης και εξωτερικής ομολογίας που αναπτύσσεται σχετικά με την προβληματική των θαυμάτων. Και ενώ ο Schmitt επαινεί την χομπσιανή κατασκευή, διότι αποδίδει την αρμοδιότητα της τελικής απόφασης για σχετικά ζητήματα (θαύματα και ομολογίες) στον κυρίαρχο, τη μέμφεται ερμηνεύοντας αυτή τη διάκριση ως καταστροφικό φιλελεύθερο στοιχείο, ως «ατομιστική επιφύλαξη» που στρέφεται ενάντια στον λεβιάθαν και οδηγεί στη μοντέρνα ατομιστική θεμελίωση της ελευθερίας της σκέψης και της συνείδησης, και τελικά στη θεμελίωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως περιορισμούς της πολιτικής εξουσίας, ως περιορισμούς της κυριαρχίας. Το στοιχείο αυτό αξιολογείται από τον Schmitt ως «σπέρμα θανάτου» και ως «σημείο εισβολής» των εχθρών του λεβιάθαν στο εσωτερικό του, οι οποίοι επιτυγχάνουν έτσι τη θανάτωση του λεβιάθαν «εκ των έσω». Η διάκριση αυτή, που αποτελεί το θεμέλιο μιας σειράς αντίστοιχων διακρίσεων όπως «ορατό και άορατο», «πεποιθηση και στάση», «μυστικό και δημόσιο», «ιδιωτικό και δημόσιο», συγκροτεί το πεδίο της μοντέρνας «εσωτερικότητας», η οποία αποδεινύεται τελικά ως ισχυρότερη της πολιτικής-κρατικής εξωτερικότητας, υποσκάπτει τα θεμέλια του δημόσιου στο ιδιωτικό και οδηγεί στην αποξένωση του ατόμου-υπηκόου από το κράτος. Το κράτος εμφανίζεται πλέον ως «εξωτερικότητα» και καταρρέει τελικά τον 19ο αιώνα, επειδή ακριβώς δεν είναι σε θέση να απαιτήσει και να λάβει την «εσωτερική ταύτιση» των πολιτών με το κράτος, χωρίς την οποία δεν ζεί: «συντρίβεται πάνω στη διάκριση κράτους και ατομικής ελευθερίας».²⁵ Η σμιττιανή ερμηνεία φαίνεται να καταλήγει εδώ σε μια απορία για την ερμηνεία του «ρηγμάτος» που ανακαλύπτει στο εσωτερικό της χομπσιανής κατασκευής: πώς είναι δυνατόν «σ' αυτό το σημείο, στο ύψιστο σημείο της κυριαρχικής δύνα-

μης που επιφέρει την ενότητα θρησκείας και πολιτικής, να εμφανίζεται το σημείο ρήξης στην κατά τα λοιπά τόσο κλειστή και ακαταμάχητη ενότητα»,²⁶

Αν στο έργο του Schmitt ήταν δυνατόν να ανευρεθεί μια απόπειρα συστηματικής ανασυγκρότησης της λογικής που διέπει την πολιτική φιλοσοφία του Hobbes, τότε μια υποτυπώδης μορφή της θα έπρεπε μάλλον να αναζητηθεί στο λεγόμενο «κρύσταλλο του Hobbes» που περιέχεται στην προαναφερθείσα υποσημείωση στην *Έννοια του πολιτικού*. Εδώ, υπό τη μορφή διαγράμματος, δίδονται οι κατά τον Schmitt πέντε κεντρικοί «άξονες» του χομπσιανού πολιτικού συστήματος: Ένότητα κράτους και εκκλησίας, ανώτατος και τελικός αποφασίζων, αυθεντία ως λόγος εγκυρότητας των νόμων που είναι ανεξάρτητος της αλήθειας, άμεση και αδιαίρετη πολιτική εξουσία, προστασία και υπακοή.²⁷ Ως κεντρική θεωρείται η πρόταση περί της αυθεντίας ως λόγου εγκυρότητας των νόμων, ενώ ταυτόχρονα τονίζεται η «ανοικτότητα» του συστήματος προς τα επάνω (υπερβατικότητα, θεολογική θεμελίωση). Αλλά ο Schmitt δεν αναπτύσσει αυτό το διάγραμμα, δεν πραγματεύεται ζητήματα συμβατότητας αυτών των αξόνων μεταξύ τους²⁸ και βέβαια δεν επιχειρεί να καταδείξει τη συνεκτικότητα της χομπσιανής θεωρίας βάσει αυτών των αρχών, έτσι ώστε στο σχήμα αυτό να αποτυπώνονται μάλλον οι «άξονες» και τα ενδιαφέροντα/συμφέροντα της δικής του ερμηνείας: κατανοεί την χομπσιανή πολιτική φιλοσοφία ως ντεσιζιονιστικό σύστημα (απόφαση του ανώτατου και τελικού αποφασίζοντος), το οποίο – στον βαθμό που χρειάζεται μια περιεχομενική θεμελίωση – δεν μπορεί παρά να είναι ανορθολογικά και πολεμικά θεμελιωμένο (θέση περί πολιτικής θεολογίας), θεωρεί το δίκαιο ως πλήρως αναγόμενο σε εντολή/διαταγή του κυριάρχου (νομικός θετικισμός), εστιάζει στην προβληματική των «ενδιάμεσων δυνάμεων» υπερασπιζόμενος τη θέση της άμεσης και αδιαίρετης πολιτικής εξουσίας που συνδέεται με την «ανάληψη ρίσκου» και «ευθύνης» από την πλευρά της άσκησης της πολιτικής εξουσίας και συρρικνώνει τις πολιτικές σχέσεις σε (μη περαιτέρω αναπτυσσόμενες) σχέσεις προστασίας και υπακοής.

Στο κείμενο περί «ολοκληρωμένης μεταρρύθμισης» έχουμε να κάνουμε με μια μετατόπιση της οπτικής του Schmitt καθώς υπερτονίζει²⁹ πλέον τα θεολογικά στοιχεία του χομπσιανού έργου. Ο Schmitt φαίνεται να αποδέχεται την από τους Taylor, Warrender και Hood³⁰ υποστηριζόμενη θέση ότι η χομπσιανή υποχρέωση (obligation) της υπακοής θεμελιώνεται στο φυσικό δίκαιο και γίνεται δεσμευτική μέσω της εντολής του Θεού ή μέσω του λόγου της Αγίας Γραφής. Η πολιτική θεωρία του Hobbes ερμηνεύεται πλέον συνολικά ως *πολιτική θεολογία*,³¹ και μάλιστα ως πολιτική θεολογία της μεταρρύθμισης: ο κυρίαρχος του Hobbes είναι ένας χριστιανός, ενώ ως κεντρική πρόταση του έργου θεωρείται η χομπσιανή ρήση «ο Ιησούς είναι ο Χριστός». Η πρόταση αυτή δεν αποτελεί «μια υποκειμενική ομολογία» – γράφει ο Schmitt –, αλλά «έναν άξονα» της πολιτικής θεολογίας του Hobbes και μάλιστα το

«κεντρικό σημείο της πρακτικής φιλοσοφίας» του.³² Η «ολοκλήρωση» της μεταρρύθμισης έγκειται, κατά τον Schmitt, στην αντιστροφή της αξίωσης της πνευματικής υπεροχής (supremacy) της Καθολικής Εκκλησίας σε αξίωση εγκόσμιας εξουσίας της τελικής απόφασης.³³ Η ερμηνεία αυτή αντιστοιχεί αφ' ενός στη σμιττιανή ντεσιζιονιστική κατανόηση της κυριαρχίας ως τελικής απόφασης, αφ' ετέρου δε στη σμιττιανή κατανόηση του Πολιτικού ως διάκρισης «φίλου και εχθρού», και ως ει τούτου αντιλαμβάνεται τη θεωρία του Hobbes ως «πολιτική» ακριβώς επειδή θεμελιώνεται στην «εχθρότητα» – στην εχθρότητά της έναντι του καθολικισμού. Πολιτική θεολογία παραμένει εν τούτοις, στον βαθμό που η πρόταση «ο Ιησούς είναι ο Χριστός» θεωρείται από τον Schmitt ως περιεχομενικά «αναντικατάστατη»³⁴ στα πλαίσια της χομπσιανής θεωρίας. Μόνο φαινομενικά, γράφει ο Schmitt, ο Hobbes επιχειρεί να αναγάγει τα διάφορα χριστιανικά δόγματα σε έναν «κοινό και ουδέτερο παρανομαστή». Στην πραγματικότητα είναι ο θεωρητικός του *cujus regio, ejus religio* και δεν επιχειρεί μια «ουδετεροποίηση», αλλά το ακριβώς αντίθετο «μια δογματική θετικοποίηση έναντι της ιδιαιτερότητας (Eigenart) αποκλινουσών γνωμών του θρησκευτικού αντιπάλου ή γείτονα».³⁵

Δεν θα ήταν κατ' αρχάς εσφαλμένο να κατατάξει κανείς τη σμιττιανή ερμηνεία του Hobbes στις λεγόμενες «συντηρητικές θεωρίες» του 20ού αιώνα³⁶ χρησιμοποιώντας ένα μάλλον επιφανειακό κριτήριο: το σε ποιές θεματικές, σε ποια κομμάτια της χομπσιανής θεωρίας εστιάζει. Στον 20ό αιώνα «φιλελεύθερες ερμηνείες»³⁷ του Hobbes τείνουν να εστιάζουν κατά κύριο λόγο στη θεωρία περί *φυσικής κατάστασης*, να τονίσουν το *συμβολαιοκρατικό στοιχείο* της θεωρίας, το *στοιχείο του δικαίου και της δικαιοσύνης*, και να ενδιαφέρονται περισσότερο για τον *έλεγχο και τον περιορισμό (την οριοθέτηση)* της κρατικής εξουσίας και λιγότερο για την νομιμοποίησή της. Στις ερμηνείες αυτές το «απόλυτο κράτος» της τελικής απόφασης υποχωρεί πίσω από τις αρχές μιας *συμβολαιοκρατικά θεμελιωμένης δικαιοσύνης* (συναίνεση). Αντιθέτως, «συντηρητικές ερμηνείες» εστιάζουν κατ' εξοχήν στη θεωρία περί *κυριαρχίας*, στο *στοιχείο της απόφασης* ως τελικής απόφασης, στην *έννοια της δύναμης* (και όχι του δικαίου) και ενδιαφέρονται πρωτίστως για τη *νομιμοποίηση* της κυριαρχίας και μάλιστα ως *αδέσμευτης και απεριόριστης* κυριαρχίας. Βάσει αυτής της κατανόησης της «συντηρητικής ερμηνείας» ο Schmitt δικαίως θεωρείται ως ένας από τους πατέρες της.³⁸ Σαφώς π.χ. θεωρεί την *συμβολαιοκρατική κατασκευή* δευτερεύουσας σημασίας και επιχειρεί να την αποσυνδέσει από την έννοια της κυριαρχίας. Ο *κυρίαρχος*, το «*κυρίαρχο-αντιπροσωπευτικό πρόσωπο*», δεν προκύπτει – σύμφωνα με τον Schmitt – από την *συμβολαιική συναίνεση* των μεμονωμένων δρώντων, δεν δημιουργείται «μέσω, αλλά μόνον επ' ευκαιρία της συναίνεσης». Είναι η *ενοποιητική δύναμη* που υπερβαίνει την «*προστιθέμενη δύναμη όλων των συμμετέχοντων μεμονωμένων βουλήσεων*». Δεν πρόκειται κατά τον Schmitt για δημιουργία του *κυρίαρχου* από τον «*συσσωρευμένο φόβο*» των μεμονωμένων ατόμων,

αλλά μάλλον για «εξορισμό» του. Ο κυρίαρχος παραμένει «υπερβατικός» έναντι του αθροίσματος των μερών του συμβολαίου.³⁹ Στην τελική απόφαση, στη δύναμη της επιτυχούς επιβολής της και στη μη περιορίσιμη ισχύ της ο Schmitt διαβλέπει τα γνήσια χαρακτηριστικά της χομπσιανής – αλλά και της δικής του βέβαια – έννοιας της κυριαρχίας. Χαρακτηριστική για την ερμηνεία του Schmitt είναι, όπως ήδη προαναφέρθηκε, και η αποσύνδεση της έννοιας του δικαίου από την έννοια της αλήθειας και της δικαιοσύνης, η αναγωγή της σε δύναμη και η κατανόηση του δικαίου ως διαταγής του κυρίαρχου (3ος άξονας του κρύσταλλου του Hobbes).

Αυτό όμως που θα άξιζε να προσεχθεί εδώ είναι ότι η ίδια η κατάταξη και το κριτήριο της, ακόμα και όταν χρησιμοποιείται για εποπτικούς λόγους, είναι μεθοδολογικά προβληματική: «φιλελεύθερες» και «συντηρητικές» ερμηνείες του Hobbes φαίνεται να συμφωνούν τώρα ως προς το ότι η ερμηνεία δικαιούται να αποχωρήσει τη θεωρία περί κυριαρχίας από αυτήν περί φυσικής κατάστασης, την απόφαση από το συμβόλαιο, τη δύναμη από το δίκαιο και τη νομιμοποίηση από τον περιορισμό και τον έλεγχο της κυριαρχίας. Και αυτό ακριβώς είναι το πρόβλημα: η ίδια η σμιττιανή ερμηνεία στηρίζεται μεθοδολογικά σε τέτοιου τύπου αποχωρισμούς και απωθήσεις των εικάστοτε αποχωρισμένων τμημάτων της χομπσιανής θεωρίας, τα οποία της εμφανίζονται στη συνέχεια ως απορίες της ερμηνείας και ως λανθάνουσες ή έκδηλες εσωτερικές της αντιφάσεις.

II.

Θεωρητική εγγύτητα και θεωρητική απόσταση μεταξύ Hobbes και Schmitt μπορούν να ανιχνευθούν βάσει του ερωτήματος: ποιες έννοιες και ποια θεωρήματα της χομπσιανής κατασκευής οικειοποιείται ο Schmitt και με ποιον τρόπο τα μετασχηματίζει στα πλαίσια της δικής του προσέγγισης. Η διασάφηση αυτού του ερωτήματος θα μπορούσε να προσφέρει και τη βάση για την κριτική αποτίμηση των κεντρικών θέσεων της σμιττιανής ερμηνείας: του προβλήματος των «εσωτερικών αντιφάσεων» της χομπσιανής κατασκευής, ιδιαίτερα του προβλήματος της «ατομικιστικής επιφύλαξης», της προβληματικής του πολιτικού συμβόλου του λεβιάθαν, της θέσης περί θετικιστικής αντίληψης του νόμου και περί πολιτικής θεολογίας. Πρόκειται κυρίως για τρία κεντρικά σημεία της χομπσιανής κατασκευής: την έννοια της κυριαρχίας, το θεώρημα της φυσικής κατάστασης και την έννοια της φύσης του ανθρώπου.

Από την χομπσιανή θεωρία ο Schmitt δανείζεται κατ' αρχάς την έννοια της «κυριαρχίας», αλλά την ανασυγκροτεί καθαρά ντεσιζιονιστικά. Αυτό μπορεί να δείχθει με σαφήνεια στην έννοια της auctoritas. Στον Hobbes η έννοια αυτή διατηρεί – και

μάλιστα κατ' εξοχήν στην για την σμιττιανή ερμηνεία κεντρική ρήση *auctoritas non veritas facit legem* – την τριπλή της σημασία: εμπεριέχει τόσο το βουλευσιαρχικό στοιχείο (*voluntas/decisio*) και το στοιχείο της εξουσίας-δύναμης (*potestas*), όσο και το στοιχείο της εξουσιοδότησης και της ανάθεσης από το οποίο πηγάζει η *potestas*.⁴⁰ Χωρίς το τελευταίο η έννοια της *potestas* δεν μπορεί να διακριθεί από την έννοια της δύναμης (*violentia*). Η «εγκυρότητα βάσει αυθεντίας», που στοιχειοθετεί για τον Schmitt την απόδειξη για τη χομπσιανή θετικιστική αντίληψη του νόμου, δεν σημαίνει ούτε την εγκυρότητα του νόμου μόνον βάσει της βούλησης του κυρίαρχου, ούτε μόνον βάσει του εξαναγκασμού της δύναμης που αυτός διαθέτει, αλλά διατηρεί πάντα συνδεδεμένο με αυτές το στοιχείο της εξουσιοδότησης και της ανάθεσης, το στοιχείο της συναίνεσης. Χωρίς το τελευταίο η έννοια του δικαίου (και του νόμου) θα μπορούσε να αναχθεί πλήρως στη βία/δύναμη.⁴¹ Μέσω όμως της εξουσιοδότησης του κυρίαρχου, η οποία στον Hobbes δίνεται ρητά με το συμφέρον της πραγματοποίησης των «σκοπών» του συμβολαίου,⁴² η έννοια του δικαίου και η έννοια της κυριαρχίας συνεχίζουν – ανεξαρτήτως της προβληματικής του ελέγχου άσκησης της κυριαρχίας – να επικοινωνούν με κανονιστικά περιεχόμενα και περιεχομενικά κριτήρια δικαιοσύνης, που αποτελούν τους όρους της συγκρότησής τους.⁴³ Από αυτή την άποψη η χομπσιανή κατασκευή μπορεί να ανακατασκευαστεί ως ανάπτυξη της σχέσης αυτών των στοιχείων της κυριαρχίας μεταξύ τους που παρακολουθείται κατά μήκος της ανάπτυξης της πολιτικής του θεωρίας. Ενώ η διάσπαση και διάρρηξη αυτών των σχέσεων, η απομόνωση των στοιχείων και η διακοπή του θεωρητικού αναστοχασμού της σχέσης τους οδηγεί είτε σε καθαρό ντεσιζιονισμό (στοιχείο της απλαισίωσης και ως εκ τούτου αποδεσμευμένης βούλησης/απόφασης), είτε σε ιστορισμό (στοιχείο της ιστορικά τυχαίας δεδομενικότητας μιας δραστηκής εξαναγκαστικής δύναμης), είτε σε καθαρά φορμαλιστικές προσεγγίσεις της συναίνεσης.

Η θέση του Schmitt περί της χομπσιανής θετικιστικής αντίληψης του νόμου⁴⁴ στηρίζεται στην αποκοπή της έννοιας του νόμου από κάθε κανονιστικό περιεχόμενο. Σ' αυτήν οφείλεται άλλωστε και η δυνατότητα εναρμόνισης νομικού ντεσιζιονισμού και νομικού θετικισμού που προβάλλεται σαφώς στον «κρύσταλλο του Hobbes» (σε σαφή ιεραρχική διάταξη: ντεσιζιονισμός ως θεμέλιο του νομικού θετικισμού) και έμμεσα στην απόδοση της πατρότητας και των δύο θεωρητικών προσεγγίσεων στον Hobbes. Επισημαίνεται εδώ μόνον ότι ακόμη και ο νομικός θετικισμός τύπου Hans Kelsen συνεχίζει να επικοινωνεί με κανονιστικά περιεχόμενα μέσω της γενικότητας της μορφής του νόμου που τίθεται, καντιανά, ως το κατ' εξοχήν περιεχόμενό του.

Μεθοδολογικά ιδωμένα, πρόκειται – όπως έχει δείχθει⁴⁵ – για «αναδιπλασιασμούς» που είναι χαρακτηριστικοί της χομπσιανής κατασκευής. Εδώ πιο συγκεκριμένα πρόκειται για τον αναδιπλασιασμό της εξουσίας σε εξουσία και συναίνεση, της από-

φασης (και της διαταγής) του κυρίαρχου, σε απόφαση και (συγκροτησιακούς) όρους της απόφασης (σκοποί του συμβολαίου). Χαρακτηριστικό της σμιττιανής ερμηνείας του Hobbes, αλλά και της οικειοποίησης χομπσιανών θεωρημάτων εκ μέρους του, είναι η εξάλειψη τέτοιων αναδιπλασιασμών. Η *auctoritas* του Schmitt είναι «καθαρή», μη αναδιπλασιαζόμενη εξουσία (βούληση και εξαναγκαστική δύναμη του κυρίαρχου), ενώ η προβληματική της εξουσιοδότησης, της συναίνεσης και των όρων της συναίνεσης απωθούνται από την κατασκευή της κυριαρχίας. Στον ορισμό της δικής του έννοιας της κυριαρχίας – «κυρίαρχος είναι αυτός που αποφασίζει για την κατάσταση εκτάκτου ανάγκης»⁴⁶ – η κυριαρχία εμφανίζεται ως «ύψιστη, ανεξάρτητη του δικαίου, μη παραχθείσα δύναμη» και το βουλευσιαρχικό στοιχείο της «απόφασης» χαρακτηρίζεται από «περιεχομενική αδιαφορία» και «απελευθερώνεται από κάθε κανονιστική δεσμευτικότητα».⁴⁷ Απ' αυτή τη σκοπιά θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς, ότι η σμιττιανή ερμηνεία στηρίζεται σε μια πολύ συγκεκριμένη μέθοδο ανακατασκευής των χομπσιανών εννοιών, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα είδος «καταστροφής», «διάρρηξης», «αποδιάρθρωσης» αλλά και «συρρίκνωσης» τους: οι σχέσεις μεταξύ των συγκροτησιακών τους στοιχείων διαρρηγνύονται, τα στοιχεία των εννοιών απομονώνονται μεταξύ τους και οι έννοιες κατασκευάζονται εκ νέου ως μονοσήμαντοι και διαυγείς «ορισμοί εννοιών» που επιλέγουν αυθαίρετα (ντεσιζιονιστικά)⁴⁸ να εστιάσουν σε κάποια από τα μεταξύ τους ασύνδετα (έως και αντιφατικά) στοιχεία απωθώντας ταυτόχρονα τις διαρρηγμένες σχέσεις, από τις οποίες προέκυψαν και τις οποίες αδυνατούν στη συνέχεια να επανασυγκροτήσουν. Οι σχέσεις αυτές θεματοποιούνται πλέον ως «ασυμβατότητες» των στοιχείων και ως εκ τούτου προβάλλονται ως «αντιφατικότητα» και απορίες της χομπσιανής κατασκευής.

Πίσω από την προβληματική των «φιλελεύθερων» και «ατομικιστικών» στοιχείων και της «ατομικιστικής επιφύλαξης», που ανακαλύπτει ο Schmitt στην χομπσιανή κατασκευή, κρύβονται το – από την σμιττιανή έννοια της κυριαρχίας αποκλεισμένο – στοιχείο της συναίνεσης, το οποίο πλέον εμφανίζεται ως εξωτερικό και ανταγωνιστικό του στοιχείου της δύναμης, καθώς και οι περιεχομενικοί σκοποί του συμβολαίου που εμφανίζονται ως ανταγωνιστικοί του στοιχείου της απόφασης/βούλησης του κυρίαρχου. Στον Hobbes αντιθέτως η ίδια η κυρίαρχη απόφαση δεσμεύεται από τους όρους της, έναντι των οποίων δεν δύναται να αυτονομηθεί χωρίς να καταστραφεί, έτσι ώστε τόσο η δυνατότητα όσο και η αναγκαιότητα της εναρμόνισής τους να είναι εξ αρχής διασφαλισμένες στο εσωτερικό της έννοιας της κυριαρχίας. Η πραγματοποίηση αυτής της δυνατότητας όμως παραμένει ανοικτή καθώς εξαρτάται από το επίπεδο ανάπτυξης της πολιτείας, από τον βαθμό πολιτικής ωριμότητας τόσο του κυρίαρχου όσο και των υπηκόων του (δυνάμει πολιτών).⁴⁹ Η «ατομικιστική επιφύλαξη» ως εκ τούτου δεν αποτελεί ούτε «ριζική αποξένωση» από την πολιτεία εν γένει, ούτε «παραίτηση» της

θεωρίας εν όψει της έλλειψης πραγματικής δυνατότητας ελέγχου της εσωτερικότητας,⁵⁰ αλλά ιστορικό όρο συγκρότησης του πολιτικού σε «ημεραρτημένη μορφή», την οποία η θεωρία αφ' ενός μεν νομιμοποιεί (ομολογία), αφ' ετέρου δε αποστασιοποιείται απ' αυτήν (πίστη).

Για την ερμηνεία του Schmitt είναι χαρακτηριστικό ότι η προβληματική της συναίνεσης τίθεται χωριστά και ανεξάρτητα της έννοιας της κυριαρχίας: τη θέση της ορθολογικής συναίνεσης του Hobbes παίρνει ένας τύπος ανορθολογικής συναίνεσης στηριγμένης στον μύθο, στη δύναμη ενός πολιτικού-μυθικού συμβόλου, κριτήριο του οποίου είναι ο «ασφαλής και σαφής τρόπος να καταστήσει χειροπιαστό έναν εχθρό» σε μια «μονοσήμαντα» ερμηνεύσιμη «εικόνα του εχθρού».⁵¹ Ο κατ' εξοχήν εστιασμός της σμιττιανής ερμηνείας του Λεβιάθαν στην προβληματική του πολιτικού μύθου⁵² φαίνεται να σηματοδοτεί έτσι δύο πράγματα: από τη μία την έμμεση, μη ηθελημένη, παραδοχή της κεντρικής σημασίας της συναίνεσης για την επιτυχή συγκρότηση του λεβιάθαν, και από την άλλη την τεράστια μεθοδολογική απόσταση που χωρίζει τη σμιττιανή από τη χομπσιανή προσέγγισή της.

Κάτι ανάλογο μπορεί να δειχθεί και για τη θεωρία της «φυσικής κατάστασης». Ο Schmitt παίρνει την χομπσιανή έννοια και τη μετασχηματίζει σε «κατάσταση εκτάκτου ανάγκης» (Ausnahmezustand), σε «μη κανονική κατάσταση», «οριακή περίπτωση», «σοβαρή περίπτωση», «περίπτωση σύγκρουσης» και «εξάιρεση».⁵³ Από μεθοδολογικής σκοπιάς η φυσική κατάσταση του Hobbes είναι ένα είδος κατασκευής που προκύπτει από μια σειρά αφαιρέσεων. Αυτό που ισχυρίζεται ο Hegel στο πρώιμο κείμενό του για το *Φυσικό δίκαιο*⁵⁴ είναι ορθό: ότι δηλαδή η φυσική κατάσταση του Hobbes – του οποίου το όνομα δεν αναφέρεται μεν, αλλά σαφώς υπονοείται – δεν μπορεί να ειληφθεί ούτε ως ιστορικά πρότερη, ούτε ως λογικά πρότερη. Το ότι δεν είναι ιστορικά πρότερη είναι σαφές,⁵⁵ το ότι δεν είναι λογικά πρότερη το δείχνει η ίδια η κατασκευή της. Η φυσική κατάσταση αποτελεί το αναγκαίο σημείο εκκίνησης της επιχειρηματολογίας, η ίδια όμως προκύπτει με κατάλληλες αφαιρέσεις από εκείνη την κατάσταση που χαρακτηρίζεται ως «αστική κατάσταση» ή «κατάσταση συγκροτημένης πολιτείας».⁵⁶ Αλλά οι αφαιρέσεις, στις οποίες προβαίνει η χομπσιανή κατασκευή για να μεταβεί από την μία έννοια στην άλλη, δεν αποσκοπούν στην υποστασιοποίηση και αικνητοποίηση αυτών των αφαιρέσεων, αλλά μάλλον στο να τις θέσουν σε «κίνηση». Η φυσική κατάσταση προκύπτει μέσω αφαίρεσης με σκοπό να ελεγχθεί αυτή η αφαίρεση, να δειχθεί ότι πρόκειται για μια «κακή» αφαίρεση. Ως «κακή» νοείται εδώ εκείνη η αφαίρεση, η οποία έχει αφαιρέσει από το «ουσιώδες». Αλλά σε αντιπαράθεση προς δογματικές θεμελιώσεις θεολογικού τύπου, το τί είναι ουσιώδες και τί όχι οφείλει πρώτα να δειχθεί – δεν είναι δεδομένο ως «υπερβατική αλήθεια», όπως υπονοεί ο Schmitt. Και ο Hobbes επιχειρεί να το δείξει, δείχνοντας ακριβώς την αστάθεια, τη

μη δυνατότητα σταθεροποίησης της φυσικής κατάστασης, την αναγκασία αυτοκαταστροφή της και μ' αυτό τον τρόπο την αναγκαιότητα της υπέρβασης και της «εγκατάλειψής της». «Τίποτα πιο αληθές δεν μπορεί να ειπωθεί» – γράφει ο Hegel⁵⁷ – για τη φυσική κατάσταση, «από το ότι πρέπει να εξέλθουμε απ' αυτήν». Έτσι το επόμενο βήμα της χομπσιανής κατασκευής μετά τον έλεγχο της κακής αφαιρέσεως έγκειται στην επανεισαγωγή εκείνων των ουσιωδών στοιχείων (έννοια της κυριαρχίας, πολιτική), από την οποία είχε προηγουμένως αφαιρέσει η κατασκευή, ως αναγκαιών πλέον όρων σταθεροποίησής της. Το «ουσιώδες» εμφανίζεται μεθοδολογικά ως όρος σταθεροποίησης της κατασκευής και περιεχομενικά ως όρος αποφυγής της καταστροφής της ζωής σε έναν «πόλεμο όλων ενάντια σε όλους» και θεμελιώνεται/νομιμοποιείται όχι μόνον από της σκοπιά της πολιτειακής ολότητας (σκοπιά της θεωρίας), αλλά – τονίζοντας ταυτόχρονα την νωτερική ταυτότητα της θεωρίας – πρωτίστως από τη σκοπιά των επιμέρους δρώντων.

Τόσο από περιεχομενική⁵⁸ όσο και από μεθοδολογική άποψη η σμιττιανή «κατάσταση ειτάκτου ανάγκης» είναι μάλλον ξένη προς την χομπσιανή θεωρία της «φυσικής κατάστασης». Αν η χομπσιανή περιγραφή της φυσικής κατάστασης ως «πολέμου όλων ενάντια σε όλους» χρησιμοποιείται στον Hobbes ταυτόχρονα ως ορθολογικό επιχείρημα για την εγκατάλειψή της, η σμιττιανή περιγραφή της ως εμπόλεμης κατάστασης και κατάστασης εχθρότητας συνηγορούν για την εμφατική κατάφασή της που ισοδυναμεί με την εμφατική κατάφαση της πολιτικής: Η πολιτική παραμένει πάντα προσανατολισμένη προς την «εχθρότητα» και την «ενδεχομενικότητα» μιας πραγματικής πολεμικής σύγκρουσης. Η συγκρότηση της πολιτειακής κοινωνίας συμπεριλαμβάνει ουσιωδώς στον Schmitt το *jus belli*, τη «διττή δυνατότητα» να απαιτεί από τα μέλη της «την ετοιμότητα να θανατωθούν και να θανατώσουν»,⁵⁹ ενώ για τον Hobbes αντιθέτως η εξασφάλιση της ζωής αποτελεί το θεμέλιό της.⁶⁰ Η «κατάσταση ειτάκτου ανάγκης», η «μη κανονική κατάσταση» δεν προσεγγίζεται από τον Schmitt ούτε ως κατασκευή που προκύπτει μέσω αφαιρέσεων από την «κανονική κατάσταση», ούτε ως σημείο εκκίνησης μιας επιχειρηματολογίας που οφείλει στη συνέχεια να αρθεί. Ο Schmitt δεν προβαίνει σε ορθολογική κατασκευή της έννοιας αυτής, ούτε σε περιεχομενική ανάπτυξή της, ούτε σε μεθοδολογικό αναστοχασμό της λογικής παραγωγής της, αλλά αντιθέτως ενδιαφέρεται να την «παγώσει» και να την «ακινητοποιήσει» ως «υπαρξιακή» κατάσταση που, αποκομμένη από τη σχέση της με την «κανονική κατάσταση», δεν αίρεται ποτέ. Μόνο υπ' αυτή την προϋπόθεση μπορεί να έχει τη θεμελιωτική για την «κανονική κατάσταση» λειτουργία που της αποδίδει ο Schmitt,⁶¹ να είναι λογικά πρότερη της (έτσι όπως και η απόφαση αξιώνεται να είναι λογικά πρότερη του κανόνα),⁶² αλλά και τότε μόνο μπορεί να φετιχοποιηθεί σε κριτήριο τής – συρρικνωμένης σε

απόφαση – έννοιας της κυριαρχίας και σε ουσιώδη προσανατολισμό τής – περιεχομενικά αποψιλωμένης, φορμαλιστικής – έννοιας του Πολιτικού.

Αν – μετριάζοντας ίσως την προηγούμενη διαπίστωση ότι η σμιττιανή «κατάσταση εκτάκτου ανάγκης» είναι ξένη προς την χομπσιανή «φυσική κατάσταση» – υπάρχει πράγματι μεθοδολογικά μια κοινότητα προσανατολισμού των δύο θεωρητικών σχετικώς μ' αυτή την προβληματική, τότε αυτή έγκειται στη στροφή της θεωρίας προς την «κρίση» ως συγκροτησιακή στιγμή τόσο των πολιτικών και κοινωνικών αξιών και κανόνων, όσο και της ίδιας της πολιτικής θεωρίας, και καταμαρτυρούν τον ριζικά νεωτερικό προσανατολισμό τους.⁶³ Κρίση, ως κατάρρευση της συνοχής της κοινωνίας, «καταστροφή του κανόνα», διάρρηξη των σχέσεων που συγκροτούν την πολιτική ενότητα, κατακερματισμός της σε μεταξύ τους ασύνδετα και ανταγωνιστικά στοιχεία και ως διακινδύνευση των όρων ζωής, αποτελεί τόσο ιστορικά όσο και μεθοδολογικά το θεμέλιο ενός ριζικού νεωτερικού αναστοχασμού της προβληματικής της κοινωνικής συνοχής. Αλλά ενώ η χομπσιανή θεωρία αναπτύσσει ένα ολόκληρο πλαίσιο ανασυγκρότησης των διαδικασιών που οδηγούν στην αποφυγή της καταστροφής της κοινωνικής ολότητας, αναστοχάζεται τους όρους δυνατότητας της κοινωνικής συνοχής υπό συνθήκες «αβεβαιότητας, εξατομίκευσης και ανταγωνισμού», και τους εντοπίζει στη συγκρότηση μιας κυριαρχίας, που εξασφαλίζει την επιτυχή επιβολή της μέσω διαδικασιών συναίνεσης αλλά και παιδευτικών διαδικασιών των υποκειμένων σε κυριαρχία, έτσι ώστε να «ανορθωθούν συνειδησιακά»⁶⁴ σε εκείνο το σημείο, το οποίο προϋποθέτει η θεωρία, όταν νομιμοποιεί την κυριαρχία βάσει της κριτικής και διαφωτισμένης σκέψης, η σμιττιανή προσέγγιση φαίνεται να απεμπολεί κριτικώς τόσο αυτό το «πλαίσιο» όσο και αυτή την «κατεύθυνση» της ανάπτυξης των εννοιών που οικειοποιείται. Για τη – διαμετρικά αντίθετη προς τη χομπσιανή – αντιδιαφωτιστική κατεύθυνση του σμιττιανού μετασχηματισμού τους είναι χαρακτηριστική η προαναφερθείσα υποκατάσταση της ορθολογικής συναίνεσης βάσει της διαφωτισμένης και κριτικής σκέψης του ώριμου υπηκόου/πολίτη, ως όρου συγκρότησης μιας επιτυχούς κυριαρχίας, από τον επιτυχή πολιτικό μύθο.

Αν υπάρχει όμως μια έννοια, για την κατανόηση της οποίας ο Schmitt ρητά επικαλείται τον Hobbes ως θεωρητικό του σύμμαχο,⁶⁵ τότε αυτή είναι η έννοια της ανθρώπινης φύσης. Η έννοια της ανθρώπινης φύσης ως εγωιστικής και ορθολογικής αποτελεί αφηρητική έννοια της συνολικής κατασκευής του λεβιάθαν, αλλά ως τέτοια περιέχει εξ αρχής μια σειρά διαφοροποιήσεων των παθών και των κατευθύνσεών τους που αξιολογούνται από την πλευρά της θεωρίας με κριτήριο το κατά πόσο συμβάλλουν στην εγκαθίδρυση της ειρήνης και στη γι' αυτό τον σκοπό απαραίτητη συγκρότηση της κυριαρχίας.⁶⁶ Όπως όμως έχει ήδη δείχθει,⁶⁷ πρόκειται για έννοια που παρακολουθεί την «κίνηση» της ανάπτυξης της θεωρίας και ταυτόχρονα αναπτύσσεται

και αλλάζει η ίδια μαζί της. Σε αντίθεση με τέτοιου τύπου ερμηνείες της φύσης του ανθρώπου στον Hobbes, ο Schmitt ερμηνεύει την έννοια αυτή συρρικνώνοντας τους προσδιορισμούς της σε έναν και μοναδικό (ο άνθρωπος είναι «από τη φύση του κακός») και την ειλαμβάνει ταυτόχρονα ως σταθερή, «αμετάβλητη ανθρώπινη φύση». ⁶⁸ Στον Hobbes η ανθρώπινη φύση χαρακτηρίζεται μάλλον από «ανοικτότητα» που διαφαίνεται τελικά και στη δυνατότητα ανάπτυξης της προς την κατεύθυνση της συγκρότησης και σταθεροποίησης της πολιτείας. Στο τέλος της κατασκευής, με την πλήρη ανάπτυξη των σχέσεων κυριαρχίας, όταν η πολιτική του κυρίαρχου (δημόσιος λόγος) και οι πεποιθήσεις των υπηκόων/πολιτών (ιδιωτικός λόγος) συμπέσουν με τον ορθό λόγο που ανασυγκροτεί η χομπσιανή πολιτική θεωρία, είναι δυνατόν η φύση του ανθρώπου να έχει αλλάξει πλήρως και ο άνθρωπος να είναι πλέον «από τη φύση του καλός». Αυτό θα σήμαινε αφ' ενός μεν ότι στα πλαίσια της χομπσιανής θεωρίας έχει επέλθει όχι μόνο ένας αναδιπλασιασμός της αρχικά κακής-εγωιστικής φύσης του ανθρώπου στον εαυτό της και στο αντίθετό της, αλλά και μια σταδιακή απορρόφηση της κακής-αρχικής από την καλή-ανεπτυγμένη φύση, της εξουσίας από τη συναίνεση, της απόφασης από τους όρους της. Θα σήμαινε αφ' ετέρου δε ότι η κακή φύση του ανθρώπου δεν αποτελεί στα πλαίσια της χομπσιανής θεωρίας μια ανθρωπολογική σταθερά, αλλά συγκροτείται ως σημείο εκκίνησης της θεωρίας με αφαίρεση από τις πολιτειακές σχέσεις και επανατίθεται με την ολοκλήρωση της πολιτείας στην ανεπτυγμένη της – με επανεισαγωγή των σχέσεων αυτών – μορφή ως καλή φύση του ανθρώπου. Αφήνοντας κατά μέρος το ερώτημα αν η φύση του ανθρώπου στον Schmitt είναι τελικά θεολογικά συγκροτημένη μέσω του προπατορικού αμαρτήματος και ως τέτοια αποτελεί τμήμα μιας πολιτικής θεολογίας, επισημαίνεται εδώ μόνο η χαρακτηριστική για τη σμιττιανή ερμηνεία «σταθεροποίηση» και «ακίνητοποίηση» της, η μη ανάπτυξή της και ο παρεμποδισμός του αναστοχασμού για την αμοιβαία εξάρτηση ανθρώπινης φύσης και πολιτειακής συγκρότησης που μπορεί να παρακολουθηθεί στον Hobbes. Μεθοδολογικά αυτή η σταθερότητα της ανθρώπινης φύσης είναι για τον Schmitt αναγκαία καθώς εγγυάται ανθρωπολογικά την έλλειψη δυνατότητας άρσης της φυσικής κατάστασης (κατάσταση εχθρότητας) και μέσω αυτής τη συγκρότηση της πολιτικής και της κυριαρχίας.

Βάσει των παραπάνω μπορεί πλέον να αποτιμηθεί και η θέση του Schmitt περί χομπσιανής πολιτικής θεολογίας. Είναι σαφές ότι αυτό που διακυβεύεται κατ' αρχάς στη γενικότερη συζήτηση περί πολιτικής θεολογίας που αφορά το 3ο και 4ο μέρος του χομπσιανού *Λεβιάθαν* είναι η επάρκεια μιας συμβολαιοκρατικής θεμελίωσης της πολιτικής κυριαρχίας ή αντιθέτως η αναγκαιότητα της συμπλήρωσής της μέσω μιας υπερβατικής (θεολογικής) θεμελίωσης. ⁶⁹ Σαφές είναι επίσης, ότι ο Schmitt παίρνει θέση υπέρ της δεύτερης άποψης, θεωρώντας ότι η πρόταση, *that Jesus is the Christ*,

είναι κεντρική για τη συνολική χομπσιανή κατασκευή και περιεχομενικά «κανονικά-στατη». Εύκολα ωστόσο μπορεί να δείχθει ότι η σμιττιανή ερμηνεία του κυρίαρχου «ως χριστιανού κυρίαρχου», στην οποία στηρίζεται η προηγούμενη θέση στον Schmitt, είναι προφανώς εσφαλμένη⁷⁰ και ο Hobbes δεν είναι ο «ολοκληρωτής» της πολιτικής θεολογίας του προτεσταντισμού και της Μεταρρύθμισης, αλλά εκφραστής της απόλυτης πρωτοκαθεδρίας του πολιτικού, και στρέφεται κατά του καθολικισμού στον βαθμό που αυτός υπονομεύει τη συγκρότηση του πολιτικού (προβληματική των δύο κυρίαρχων στον Hobbes). Η ιδιαιτερότητα, και άρα και το ενδιαφέρον, της σμιττιανής ερμηνείας συνίσταται ωστόσο στο γεγονός ότι εστιάζει στην «πολεμική-πολιτική» συγκρότηση της χομπσιανής φιλοσοφίας, στην «εχθρότητα» ως συγκροτησιακή στιγμή της, σύμφωνα με το μεθοδολογικό θεώρημα του Schmitt, ότι όλες οι πολιτικές έννοιες, θεωρίες, θέσεις κλπ. «έχουν ένα *πολεμικό* νόημα», είναι δεσμευμένες σε μια «συγκεκριμένη κατάσταση», έχουν μπροστά τους μια «συγκεκριμένη αντιθετικότητα», είναι πολιτικές με το νόημα ότι συγκροτούνται εν όψει ενός πολιτικού εχθρού.⁷¹ Ο ορθός πυρήνας αυτής της ερμηνείας έγκειται στο ότι η χομπσιανή πολιτική φιλοσοφία δεν αρκείται σε μια ορθολογική θεμελίωση της κυριαρχίας που είναι ανεξάρτητη από τις θεμελιώσεις που προτείνει ο κυρίαρχος δογματικός-θεολογικός (ιδεολογικός) λόγος – και είναι άρα *ανταγωνιστική* προς αυτές –, αλλά ολοκληρώνεται με την ανάπτυξη στρατηγικών *αντιμετώπισης* αυτού του λόγου. Έχει επισταμένα δείχθει,⁷² ότι στο τρίτο και τέταρτο μέρος του *Λεβιάθαν* ο Hobbes αναπτύσσει πολλαπλές στρατηγικές αντιμετώπισης του ιστορικά κυρίαρχου ιδεολογικού λόγου με πρακτικό συμφέρον την κατάδειξη της δυνατότητας εφαρμογής μιας ορθολογικά θεμελιωμένης και νομιμοποιημένης πολιτικής κυριαρχίας σε μια ιστορική πραγματικότητα που είναι σε υψηλό βαθμό συγκροτημένη βάσει της πλάνης, του δογματισμού και της ιδεολογίας. Οι στρατηγικές αυτές αποσκοπούν στην κατάδειξη της συμβατότητάς της με τον κυρίαρχο ιδεολογικοπολιτικό λόγο και συνίστανται εν μέρει στον μετασχηματισμό αυτού του λόγου, έτσι ώστε να είναι εγγυημένη η συμβατότητά του με τους σκοπούς της ορθολογικής κυριαρχίας που προτείνει η χομπσιανή θεωρία (όχι απόρριψη, αλλά αποδοχή και «ορθή ερμηνεία» της Αγίας Γραφής με ταυτόχρονη κατάδειξη της αντιφατικότητας και της πλάνης των αντίπαλων ερμηνειών), εν μέρει στη ριζική συρρίνωσή του στην πλέον γενική και περιεχομενικά απροσδιόριστη διαπίστωση της πίστης («ο Ιησούς είναι ο Χριστός»), και εν μέρει στην κατ' ευθείαν υπονόμηση και σχετικοποίησή του.⁷³

Έτσι, σμιττιανά ιδωμένα, η χομπσιανή πολιτική φιλοσοφία όχι μόνον έχει έναν αντίπαλο πολιτικό λόγο, έναν «εχθρό» – όπως υποστηρίζει ο Schmitt – σε σχέση με τον οποίο συγκροτείται η ίδια, αλλά ακόμη περισσότερο διαθέτει και μια ανεπτυγμένη θεωρία αντιμετώπισης του εχθρού που θα μπορούσαμε – καταχρηστικά προς την

σμιττιανή ορολογία – να τη χαρακτηρίσουμε ως διάσπαση του εχθρού σε εχθρό και φίλο και κατάδειξη των (ιστορικών) όρων συμπερίληψης του εχθρού, συμφιλίωσης μαζί του και υπέρβασης της εχθρότητας. Αλλά εδώ ακριβώς είναι εμφανές και το χάσμα που χωρίζει τη σμιττιανή από τη χομπσιανή θεωρία: Εκεί όπου ο Hobbes αναπτύσσει μια ολόκληρη θεωρία αντιμετώπισης του (ιστορικού) εχθρού αναστοχαζόμενος τους ιστορικούς όρους της δυνατότητας πραγματοποίησης του ελλόγου σε μια ανορθολογικά συγκροτημένη ιστορική πραγματικότητα και αναζητώντας τα σημεία κάμψης του ιδεολογικού (πλάνη, δογματισμός) προς το έλλογο (στρατηγικές «οικειοποίηση της ιδεολογίας υπέρ του λόγου» και «ένταξης του ιδεολογικού στο έλλογο»),⁷⁴ η σμιττιανή θεωρία παγώνει την εχθρότητα υπαρκτικά και ανθρωπολογικά, αρκείται στη διαπίστωση της εχθρότητας, στην «ενδεχομενικότητα» μιας πραγματικής σύγκρουσης και – αρνούμενη να αναπτύξει εννοιακά τη σχέση με τον εχθρό – ανορθολογικοποιεί και φετιχοποιεί την εχθρότητα. Όσο παράδοξο και να ακούγεται, ο Carl Schmitt – ο θεωρητικός της διάκρισης φίλου και εχθρού ως κριτηρίου του Πολιτικού – δεν διαθέτει μια ανεπτυγμένη θεωρία του εχθρού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1 Πρβλ. π.χ. τις εργασίες των Roman Schnur, *Individualismus und Absolutismus. Zur politischen Theorie des Thomas Hobbes*, Βερολίνο 1963· Reinhart Koselleck, *Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der modernen Welt*, Φράιμπουργκ/Μίνστερ [Freiburg/Münster] 1959· Bernard Willms, *Die Antwort des Leviathan. Thomas Hobbes politische Theorie*, Νόυβιντ και Βερολίνο [Neuwied und Berlin] 1970 και Klaus-Michael Kodalle, *Wahrheit und System. Studien zum Verhältnis von Theologie und Staatsphilosophie bei Thomas Hobbes*, διδ. διατριβή, Κολωνία 1971 (κατοπινή έκδοση ως *Thomas Hobbes – Logik der Herrschaft und Vernunft des Friedens*, Μόναχο 1972).

2 Βλ. π.χ. το επίμετρο του Günter Maschke, «Zum “Leviathan” von Carl Schmitt» στην επανέκδοση του βιβλίου του Carl Schmitt, *Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes. Sinn und Fehlschlag eines politischen Symbols* [1938], Κολωνία-Λέβενιχ [Köln-Lövenich] 1982, σσ. 179–244.

3 Αυτή η στρατηγική είναι σαφής στο κείμενο του Carl Schmitt, «Ex Capitativa Salus» [Φθινόπωρο 1946], στου ίδιου, *Ex Capitativa Salus. Erfahrungen der Zeit 1945/47*, Κολωνία 1950, σσ. 55–79, αλλά και στην απόπειρα μιας εκ των υστέρων ερμηνείας του βιβλίου του για τον Λεβιάθαν του Hobbes ως κείμενο «εμμενούς εσωτερικότητας» που σε κρυπτογραφημένη μορφή αποτυπώνει την εσωτερική αποστασιοποίηση του συγγραφέα του (αν όχι μάλιστα και την εσωτερική αντίστασή του στο) από το ναζιστικό καθεστώς. Βλ. τη σημείωση ημερολογίου του 1945 (με υπογραφή Benito Cereno) στο Carl Schmitt, *Der Leviathan...*, ό.π., σσ. 243/244 και του ίδιου «Antwortende Bemerkungen zu einem Rundfunkvortrag von Karl Mannheim» [Χειμώνας 1945/46], στο: C. Schmitt, *Ex Captivitate Salus*, ό.π., σσ. 13–24, σ. 21.

4 Ο Leo Strauß είχε από νωρίς ερμηνήσει την ιδιότυπη σχέση της θεωρίας του Πολιτικού του Carl Schmitt με την πολιτική φιλοσοφία του Thomas Hobbes, βλ. Leo Strauß, «Anmerkungen zu Carl Schmitt, Der Begriff des Politischen», *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik*, 67, 1932, σσ.

732–749 [επανεκδόση στο Heinrich Meier, *Carl Schmitt, Leo Strauss und “Der Begriff des Politischen”*. *Zu einem Dialog unter Abwesenden*, νέα επαυξημένη έκδ., Στουτγάρδη και Βαϊμάρη 1998, σσ. 97–125].

5 Αυτή την άποψη υποστηρίζει ο Helmut Rumpf, *Carl Schmitt und Thomas Hobbes. Ideelle Beziehungen und aktuelle Bedeutung mit einer Abhandlung über die Frühschriften Carl Schmitts*, Βερολίνο 1972, σσ. 56, 109.

6 Οι κατά τα άλλα σημαντικότερες αναφορές βρίσκονται στο κείμενο Carl Schmitt, *Der Begriff des Politischen, Text von 1932 mit einem Vorwort und drei Corollarien*, Βερολίνο 1963 (ελλ. μτφ.: Καρλ Σμιττ, *Η έννοια του πολιτικού*, μτφ.–εισ. Α. Λαβράνου, επ. Γ. Σταμάτης, Κριτική, Αθήνα 1988) και αφορούν κυρίως την ερμηνεία της φυσικής κατάστασης και της ανθρώπινης φύσης, στο βιβλίο *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität* (1922), 2η εκδ., Μόναχο και Λειψία 1934 (ελλ. μετ.: *Πολιτική θεολογία. Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*, μετ.–εισ.–επιλεγ. Π. Κονδύλης, Λεβιάθαν, Αθήνα 1994) και ιδιαίτερα στο υποκεφάλαιο του τρίτου κεφαλαίου που φέρει τον τίτλο «Ο Hobbes ως παράδειγμα νεοσιζιονιστικής σκέψης». Βλ. επίσης του ίδιου, «Der Staat als Mechanismus bei Hobbes und Descartes», *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, 30, 1937, σσ. 622–632 και «Die Totalität des Staates bei Hobbes’ Naturphilosophie», *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, 31, 1938, σσ. 176–193.

7 Carl Schmitt, *Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes*, ό.π.

8 Carl Schmitt, «Die vollendete Reformation. Bemerkungen und Hinweise zu neuen Leviathan-Interpretationen», *Der Staat*, 4, 1965, σσ. 51–69. Πρόκειται για κριτική παρουσίαση των βιβλίων του F.C. Hood, *The Divine Politics of Thomas Hobbes. An Interpretation of Leviathan*, Λονδίνο 1964, του Dieter Braun, *Der sterbliche Gott oder Leviathan gegen Behemoth*, μέρος Ι, Ζυρίχη 1963, και της βιβλιοκριτικής του Hans Barion, «Besprechung des Sammelbandes “Saggi storici intorno al Papato di Professori della Facoltà di Storia Ecclesiastica, Roma 1959, Pontificia Università Gregoriana”», *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung*, τ. XLVI, Βαϊμάρη 1960, σσ. 481–501.

9 Carl Schmitt, *Der Begriff des Politischen*, ό.π., σσ. 121–123.

10 «Αν ο από τον Hobbes δημιουργημένος μύθος του λεβιάθαν ήταν μια γνήσια ανασύσταση της πρωταρχικής ενότητας ζωής, αν ως πολιτική-μυθική εικόνα δοκιμάστηκε επιτυχώς ή όχι στον αγώνα ενάντια στην εβραιοχριστιανική καταστροφή της φυσικής ενότητας, και αν ήταν αντάξιος της σκληρότητας και της κακότητας ενός τέτοιου αγώνα» (Carl Schmitt, *Der Leviathan...*, ό.π., σ. 23).

11 Carl Schmitt, *Der Leviathan...*, ό.π., σ. 31 υποσημ. Ο Schmitt αποδίδει εδώ το σύμβολο του Λεβιάθαν σε μια «λογοτεχνική ιδέα» του Hobbes. Σε κατοπινά κείμενα, όπως στο *Land und Meer, Eine weltgeschichtliche Betrachtung* [1944], Κολωνία-Λέβενιχ [Köln-Lövenich] 1981, και στο *Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum* [1950], 2η εκδ., Βερολίνο 1974, ο Λεβιάθαν συμβολίζει τη ναυτική δύναμη της Αγγλίας και την αξίωση της παντοκρατορίας της.

12 Carl Schmitt, *Der Leviathan...*, ό.π., σ. 48.

13 Carl Schmitt, *Der Leviathan...*, ό.π., σσ. 45, 119 επ. και 123.

14 Carl Schmitt, *Der Leviathan...*, ό.π., σσ. 117/118.

15 Εδώ βρίσκεται ένα από τα θεμέλια της σμιττιανής κριτικής του φιλελευθερισμού και του κοινοβουλευτισμού («ολοκληρωτικό κράτος από αδυναμία»). Πρβλ. Carl Schmitt, *Der Hüter der Verfassung* [1931], 2η εκδ., Βερολίνο 1969, σσ. 71–96, του ίδιου, *Legalität und Legitimität* [1932], 3η εκδ., Βερολίνο 1980, σσ. 20 επ. και του ίδιου, «Weiterentwicklung des totalen Staates in Deutschland» [1933], στο Carl Schmitt, *Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924–1954*, σσ. 359–366 και σχετικά Αλίση Λαβράνου, «Εισαγωγή», στο Καρλ Σμιττ, *Η έννοια του Πολιτικού*, ό.π., σσ. 11–35, 23 επ.

16 Carl Schmitt, *Der Leviathan...*, ό.π., σ. 117.

17 Carl Schmitt, *Der Leviathan...*, ό.π., σ. 118.

18 Carl Schmitt, *Der Leviathan...*, ό.π., σ. 92. Η «συνομοσία» λαμβάνει χώρα στο πεδίο της ιδιωτικής σφαίρας, της ελευθερίας των πεποιθήσεων, της πίστης και της εσωτερικότητας. Φορείς αυτής της συνομοσίας είναι, κατά τον Schmitt, διάφορες μυστικές οργανώσεις, μασωνικές στοές, μυστικιστές, πιετιστές, αρειτικοί κάθε είδους, ρομαντικοί κλπ. αλλά κυρίως το «ακατάπαυστο πνεύμα των Εβραίων». Εβραίοι,

και ονομαστικά ο Spinoza (σσ. 86–89), ο Moses Mendelsohn (σσ. 92–93) και ο Friedrich Julius Stahl (σσ. 106–110), θεωρούνται υπεύθυνοι για την κατάρρευση του λεβιάθαν.

19 Πρβλ. Ferdinand Tönnies, *Thomas Hobbes. Der Mann und der Denker* [1896], 2η συμπλ. εκδ., Στουτγάρδη 1912, και Carl Schmitt, *Der Leviathan...*, ό.π., σσ. 103–105.

20 Πρβλ. Carl Schmitt, *Der Leviathan...*, ό.π., σσ. 110, 113. Χαρακτηριστική για την έννοια του «κράτους δικαίου» (Rechtsstaat) στον Schmitt είναι η πλήρης ταύτισή του με το «κράτος των νόμων» (Gesetzesstaat) (ό.π., σσ. 101). Πρβλ. σχετικά και Carl Schmitt, *Über die drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens*, Αμβούργο 1934, σσ. 29–34.

21 Carl Schmitt, *Der Leviathan...*, ό.π., σσ. 110, 111. Στην πραγματικότητα βέβαια μπορεί κανείς να ανακαλύψει μια σειρά τέτοιων στοιχείων (θετική και γνωστή νομοθεσία, δικαστική αμεροληψία, μη τιμώρηση του αθώου κλπ.) στο κεφ. 26 (σσ. 190 επ.) του *Λεβιάθαν*. Τα φιλελεύθερα και ατομικιστικά στοιχεία του Hobbes τονίζονται στην ίδια προοπτική και στο κείμενο «Die vollendete Transformation», (ό.π., σ. 61) με τη διαφορά ότι θεματοποιούνται εδώ ως έκφραση της «σχυρής αίσθησης» του Hobbes για την «ατομική ελευθερία» και όχι ως ρήγματα και ως σημεία εισβολής των εχθρών του Λεβιάθαν.

22 Πρβλ. Carl Schmitt, *Politische Theologie*, ό.π., σσ. 44–46 και του ίδιου, *Der Leviathan...*, ό.π., σ. 82 («Hobbes, ο μέγας ντεσιζιονιστής»).

23 Carl Schmitt, *Der Leviathan...*, ό.π., σ. 103.

24 Για τη διάκριση αυτή σύγκρ. Thomas Hobbes, *Leviathan...*, ό.π., κεφ. 37 (σ. 306), κεφ. 40 (σ. 323), κεφ. 42 (σσ. 343–344), κεφ. 43 (σσ. 413–414), κεφ. 46 (σ. 471) και Thomas Hobbes, *De Cive*, επ. Howard Warrender, Οξφόρδη 1983, κεφ. XVIII, §§ 4–5.

25 Carl Schmitt, *Der Leviathan...*, ό.π., σσ. 85, 86, 96, 94, 118. Η σμιττιανή θέση της «ατομικιστικής επιφύλαξης» κάνει καριέρα: στην προοπτική της κινείται η εργασία του R. Koselleck, *Kritik und Krise*, ό.π., και η εργασία του K.-M. Kodalle, *Wahrheit und System*, ό.π. Ο Kodalle (σσ. 148, 151) θεωρεί ότι πρόκειται για «μορφές απόσυρσης» και «παράιτησης» σε εσωτερικότητα που αποτελούν αποστασιοποιήσεις από το κράτος εν γένει (και όχι απλώς από ένα συγκεκριμένο κράτος), ενώ ταυτόχρονα ερμηνεύει την χομπσιανή θεωρία – κατανοώντας αυτή τη διακρίση «θετικά» ως σεβασμό της εσωτερικότητας και αναδεικνύοντας τη θεολογική θεωρία της «διαθήκης» σε θεμέλιο της θεωρίας του Hobbes – προς την κατεύθυνση της πολιτικής θεολογίας (βλ. σσ. 105, 135).

26 Carl Schmitt, *Der Leviathan...*, ό.π., σ. 84.

27 Βλ. Carl Schmitt, *Der Begriff des Politischen*, ό.π., σ. 122: 1. Veritas: Jesus Christus, 2. Quis interpretabitur? 3. Auctoritas, non veritas facit legem, 4. Potestas directa, non indirecta, 5. Oboedientia et Protectio. Το σύστημα είναι ανοικτό προς τα πάνω, προς την υπερβατικότητα, ενώ προς τα κάτω είναι κλειστό: σύστημα των αναγκών.

28 Π.χ., δεν συζητά προβλήματα συμβατότητας μεταξύ ντεσιζιονισμού και νομικού θετισμού, ή νομικού θετισμού και υπερβατικής θεμελίωσης και βέβαια ντεσιζιονισμού και υπερβατικής θεμελίωσης περιεχομένων.

29 Για την κριτική της πρβλ. Bernard Willms, *Die Antwort des Leviathan*, ό.π., σσ. 177–179.

30 A.E. Taylor, «The Ethical Doctrine of Hobbes», *Philosophy*, XIII, 1938, σσ. 406–424. F.C. Hood, *The Divine Politics of Thomas Hobbes. An Interpretation of Leviathan*, Λονδίνο 1964, και H. Warrender, *The Political Philosophy of Hobbes*, Οξφόρδη 1957.

31 Η σμιττιανή ερμηνεία του Hobbes συνδέεται, ιδιαίτερα στη Γερμανία, με την προβληματική της «πολιτικής θεολογίας», ενώ στον αγγλοσαξωνικό χώρο κεντρική για την προβληματική αυτή είναι η εργασία του F.C. Hood, *The Divine Politics of Thomas Hobbes*, ό.π. Η προβληματική της «πολιτικής θεολογίας» νοείται εδώ στην «σχυρή της εκδοχή», έτσι όπως διατυπώθηκε από τον Leo Strauss (*The Political Philosophy of Thomas Hobbes. Ist Basis and ist Genesis*, Οξφόρδη 1936) ως ρήξη μεταξύ πολιτικής φιλοσοφίας ως ανθρωπίνης σοφίας και πολιτικής θεολογίας ως θεμελιωμένης στη πίστη και στην υπακοή απέναντι στην εξ αποκαλύψεως αλήθεια. Η «ασθενής εκδοχή» της έγκνεται στην ερμηνεία της σμιττιανής ρήξης:

«Όλες οι σημαντικές έννοιες της μοντέρνας πολιτικής θεωρίας είναι εκκοσμικευμένες θεολογικές έννοιες» (*Politische Theologie*, ό.π., σ. 49) ως πρόγραμμα ανακατασκευής της ιστορίας των εννοιών. Για την προβληματική αυτή βλ. Bernard Willms, *Der Weg des Leviathans. Die Hobbes-Forschung von 1968–1978*, Beiheft zu «Der Staat», Nr. 3, Βερολίνο 1979, σσ. 114 επ.

32 Carl Schmitt, «Die vollendete Reformation», ό.π., σσ. 52, 66.

33 Βλ. Carl Schmitt, «Die vollendete Transformation», ό.π., σσ. 64.

34 Carl Schmitt, *Der Begriff des Politischen*, ό.π., σσ. 123.

35 Carl Schmitt, «Die vollendete Transformation», ό.π., σσ. 62.

36 Για τέτοιου τύπου κατατάξεις, βλ. π.χ. Renate Paeschke, *Die Deduktion des Staates bei Thomas Hobbes. Eine Betrachtung der Hobbesschen Staatsbegründung im “Leviathan” und eine kritische Durchsicht ausgewählter deutschsprachiger Hobbes-Interpretationen*, Φραγκφούρτη-Βέρνη-Ν. Υόρκη-Παρίσι 1989, σσ. 76 επ., 116 επ., που κάνει λόγο για ερμηνείες που εστιάζουν στη θεωρία κράτους και για ερμηνείες που εστιάζουν στη θεωρία της κοινωνίας στον Hobbes, αλλά και Wolfgang Kerstin, *Thomas Hobbes zur Einführung*, 2η εκδ., Hamburg 2002, σσ. 204 επ., που διακρίνει μεταξύ «λευκή» και «μαύρη» ερμηνείας του Hobbes.

37 Ως παράδειγμα «φιλελεύθερης ερμηνείας» μπορεί να εκληφθεί η ερμηνεία του Ferdinand Tönnies, *Thomas Hobbes*, ό.π.

38 Πρβλ. Wolfgang Kerstin, *Thomas Hobbes zur Einführung*, ό.π., σ. 16. Δεν είναι τυχαίο ότι ερμηνείες αυτού του τύπου προέρχονται κατ' εξοχήν από τη γερμανική νομική παράδοση του δημοσίου δικαίου.

39 Carl Schmitt, *Der Leviathan...*, ό.π., σ. 52.

40 Πρβλ. σχετικά Thomas Hobbes, *Leviathan, or The Matter, Forme and Power of a Common-wealth, Ecclesiasticall and Civil*, επ.–εισαγ. Richard Tuck, Cambridge 1991, κεφ. 16, ιδιαιτ. σ. 114.

41 Για την κριτική αυτής της αναγωγής πρβλ. την επιχειρηματολογία του Rousseau στο *Κοινωνικό συμβόλαιο*, Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο ή αρχές πολιτικού δικαίου*, μτφ. Β. Γρηγοροπούλου, Α. Σταϊνχάουερ, επ.–εισ.–σημ. Β. Γρηγοροπούλου, Αθήνα 2004, βιβλ. Ι, κεφ. 3, σσ. 52–53.

42 Για τους «σκοπούς» της κυριαρχίας, πρβλ. Thomas Hobbes, *Leviathan...*, ό.π., κεφ. 17 (σ. 121), κεφ. 30 (σ. 231) και κεφ. 14 (2ος φυσικός νόμος, σ. 92).

43 Πρβλ. Thomas Hobbes, *Leviathan...*, ό.π., κεφ. 30, σ. 230: δέσμευση του κυρίαρχου από τους φυσικούς νόμους· και κεφ. 26, σσ. 185 επ.: σχέση φυσικών νόμων και νόμων της πολιτείας.

44 Για την κριτική της θέσης περί θετικιστικής αντίληψης του νόμου στον Hobbes πρβλ. αναλυτικά Ottfried Höffe, «“Sed auctoritas, non veritas, facit legem”. Zum Kapitel 26 des Leviathan», στο Thomas Hobbes, *Leviathan oder Stoff, Form und Gewalt eines bürgerlichen Staates*, επ. Wolfgang Kersting, Βερολίνο 1996.

45 Πρβλ. τις σχετικές αναλύσεις του Κοσμά Ψυχοπαίδη, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, Αθήνα 1999, σσ. 116–153. Σύγκρινε και την εργασία του Μανόλη Αγγελίδη, «Κυριαρχία και απόφαση» στον παρόντα τόμο.

46 Carl Schmitt, *Politische Theologie*, ό.π., σ. 11.

47 Carl Schmitt, *Politische Theologie*, ό.π., σσ. 26, 41, 19. Χαρακτηριστικές είναι σμιττιανές ρήσεις όπως: η «αυθεντία (Autorität) αποδεικνύει ότι για να δημιουργήσει δικαιο, δεν χρειάζεται να έχει δίκαιο» (ό.π., σ. 20), «κανονιστικά ιδωμένα, η απόφαση έχει γεννηθεί από ένα τίποτα» (ό.π., σ. 42) ή «και η δικαιοκλή τάξη, όπως κάθε τάξη, βασίζεται σε μια απόφαση και όχι σε έναν κανόνα» (ό.π., σ. 16).

48 Απ' αυτή τη σκοπιά ίσως δεν θα ήταν εσφαλμένο να ισχυριστεί κανείς ότι ο θεωρητικός ντεσιζιονισμός του Carl Schmitt στηρίζεται σε έναν πρότερο μεταθεωρητικό/επιστημολογικό ντεσιζιονισμό.

49 Για τις παιδευτικές διαδικασίες που προϋποτίθενται εδώ και αφορούν τη γνώση των ορθών λόγων νομιμοποίησης της κυριαρχίας και ταυτόχρονα διαφωτιστικά καθήκοντα του κυρίαρχου βλ. Thomas

Hobbes, *Leviathan...*, ό.π., κεφ. 30, σσ. 231/232, 234 επ., 236 επ., και σχετικά Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες...*, ό.π., σσ. 152–153.

50 Πρβλ. τη θέση του K-M. Kodalle (βλ. παραπάνω υποσημ. 25).

51 Carl Schmitt, *Der Leviathan...*, ό.π., σσ. 130. Η προβληματική της συναίνεσης εισάγεται εξωτερικά στην θεωρία του Schmitt με δύο τρόπους ως πολιτικός μύθος και ως acclamatio (επευφημία, δια βοής εκλογή). Πρβλ. Carl Schmitt, *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*, 5η εκδ., Βερολίνο 1979.

52 Πρβλ. τον χαρακτηριστικό υπότιτλο της μονογραφία τους Schmitt για τον λεβιάθαν: «Νόημα και αποτυχία ενός πολιτικού συμβόλου».

53 Πρβλ. Carl Schmitt, *Politische Theologie*, ό.π., σσ. 11, 12/13, 19 και Carl Schmitt, *Der Begriff des Politischen*, ό.π., σσ. 35, 39, 40, 46, 52. (ελλ. μετ. ό.π., σσ. 57, 64, 72, 79).

54 G.W.F. Hegel, «Über die wissenschaftlichen Behandlungsarten des Naturrechts, seine Stelle in der praktischen Philosophie und sein Verhältnis zu den positiven Rechtswissenschaften», στο G.W.F. Hegel, *Werke in zwanzig Bänden*, επ. Eva Moldenhauer και Karl Markus Michel, Φραγκφούρτη 1969 επ., τ. 2, σσ. 434–530, 444 επ.

55 Thomas Hobbes, *Leviathan...*, ό.π., κεφ. 13, σσ. 89/90.

56 Πρβλ. τους προσδιορισμούς της «φυσικής κατάστασης» που προκύπτουν από αρνήσεις των προσδιορισμών της «πολιτικής κοινωνίας», Thomas Hobbes, *Leviathan...*, ό.π., κεφ. 13, σ. 89: no place for Industry [...] no Culture of the Earth; no Navigation, nor use of the commodities that may be imported by Sea; no commodious Building; no Instruments of moving, and removing such things as require much force; no Knowledge of the face of the Earth; no account of Time; no Arts; no Letters; no Society; and which is worst of all, continuall feare, and danger of violent death; And the life of man, solitary, poore, nasty, brutish, and short. Βλ. επίσης ό.π., σ. 90 και την αντίστοιχη αρνητική περιγραφή στο Thomas Hobbes, *De Cive*, ό.π., κεφ. X, §1.

57 G.W.F. Hegel, *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*, στο G.W.F. Hegel, *Werke...*, ό.π., τ. 10, §502.

58 Πρβλ. τις αναλύσεις του Leo Strauß, «Anmerkungen...», ό.π., σσ. 737–739.

59 Carl Schmitt, *Der Begriff des Politischen*, ό.π., σ. 46 (ελλ. μετ., ό.π., σ. 72).

60 Πρβλ. τους σκοπούς της χρομσιανής πολιτικής συγκρότησης και στο *De Cive*, ό.π., κεφ. XIII, §3 και στον *Leviathan*, ό.π., κεφ. 17 (σ. 121). Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο π.χ. στον Hobbes η ανυπακοή του στρατιώτη από φόβο για τη ζωή του δεν αποτελεί «άδικη συμπεριφορά», αλλά μόνο «ατιμωτική» (ό.π., κεφ. 21, σσ. 151/52). Η διατήρηση της ζωής δεν θεμελιώνει μεν στον Hobbes το δικαίωμα της αντίστασης, αλλά εν τούτοις το δικαίωμα της ανυπακοής (για τον «σκληρό», μη πλήρως μεταβιβάσιμο στον κυρίαρχο, πυρήνα της ατομικής ελευθερίας, βλ. ό.π., κεφ. 21, σσ. 150 επ.).

61 Πρβλ. Carl Schmitt, *Politische Theologie*, ό.π., σσ. 19, 20, 22.

62 Το επιχείρημα του Schmitt ότι κάθε «γενικός κανόνας» προϋποθέτει για την εφαρμογή του «μια κανονική διαμόρφωση των βιωτικών σχέσεων», «ένα ομοιογενές μέσο» εφαρμογής του και ότι κάθε «δικαιική τάξη» («έννομη τάξη») [Rechtsordnung] προϋποθέτει πριν απ' όλα ότι έχει ήδη δημιουργηθεί και είναι δεδομένη μια «τάξη» εν γένει (ό.π., σ. 19), δεν εξασφαλίζει στην πραγματικότητα την πρωτοκαθεδρία της απόφασης έναντι του κανόνα, καθώς ισχύει και το αντίστροφο: η απόφαση για τη δημιουργία μιας τάξης δικαίω προϋποθέτει ένα κριτήριο δικαίου και δικαιοσύνης, χωρίς το οποίο μπορεί να δημιουργηθεί μια τάξη, αλλά όχι μια «έννομη τάξη» – το επιχείρημα ισχύει βέβαια στον βαθμό που διατηρείται εν γένει η διάκριση μεταξύ «τάξης» και «έννομης τάξης».

63 Για την προβληματική αυτή πρβλ. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Όροι, αξίες, πράξεις*, Πόλις, Αθήνα 2005.

64 Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες...*, ό.π., σ. 118. Πρβλ. τις σχετικές αναπτύξεις στον *Λεβιάθαν* (αναφέρονται παραπάνω στην υποσημ. 49).

65 Βλ. π.χ. Carl Schmitt, *Der Begriff des Politischen*, ό.π., σ. 61. (ελλ.μετ., ό.π., σσ. 94/95).

66 Πρβλ. Thomas Hobbes, *Leviathan...*, ό.π., κεφ. 13, σ. 90.

67 Πρβλ. Ιόλη Πατέλλη, *Η φιλοσοφία του Hobbes. Λόγος και αιτιότητα στη νέα φυσική και πολιτική επιστήμη*, Αθήνα 1995, σσ. 108–114 και 163–195, και Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες...*, ό.π., σσ. 125–137.

68 Carl Schmitt, *Der Begriff des Politischen*, ό.π., σ. 61 (έλλ. μετ., ό.π., σ. 94), και 121. Βλ. και Carl Schmitt, *Der Leviathan...*, ό.π., σ. 56.

69 Η στη σχετική βιβλιογραφία διαδεδομένη θέση της διπλής θεμελίωσης, συμβολαιοκρατικής και υπερβατικής (θεολογικής), επανεισάγει το πρόβλημα ως πρόβλημα υπαγωγής της μίας στην άλλη. Οι δύο ισχυρότερες εκδοχές της στήριξης της θέσης, ότι η θεολογία έχει συστηματικό ρόλο στην χομπσιανή θεωρία, είναι του B. Willms (*Die Antwort des Leviathan*, ό.π.) και του K.-M. Kodalle (*Wahrheit und System*, ό.π.). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ερμηνεία του του Ulrich Weiß (*Das philosophische System von Thomas Hobbes*, Στουτγάρδη-Μπαντ Κάννστατ [Stuttgart-Bad Cannstatt] 1980, σσ. 232–256) που αναδεικνύει τον μη θεολογικό χαρακτήρα της χομπσιανής πολιτικής θεωρίας εστιάζοντας ακριβώς στην θεολογική της διάσταση και ιδιαίτερα στο κεντρικό θεολογικό μοντέλο συγκρότησης της ιστορίας ως ιστορίας των τριών βασιλείων («βασιλείο του Θεού μέσω της παλαιάς διαθήκης» στο παρελθόν, «βασιλείο του Θεού μέσω της καινής διαθήκης» στο μέλλον και «φυσικό βασιλείο του Θεού» στο παρόν που χαρακτηρίζεται από την απουσία και τη σιωπή του Θεού, ο οποίος εξασκεί την κυριαρχία του μόνο έμμεσα, μέσω της φύσης και του ορθού λόγου).

70 Στον χομπσιανό *Leviathan* προβλέπεται τόσο η περίπτωση ενός μη χριστιανού υπηκόου, όσο και η περίπτωση ενός μη χριστιανού κυρίαρχου (βλ. Thomas Hobbes, *Leviathan...*, ό.π., κεφ. 43, σσ. 423–414).

71 Πρβλ. Carl Schmitt, *Der Begriff des Politischen*, ό.π., σ. 31 (έλλ. μετ., ό.π., σ. 52).

72 Πρβλ. τις σχετικές αναλύσεις του Κοσμά Ψυχοπαίδη στο *Κανόνες και αντινομίες...*, ό.π., σσ. 153–168.

73 Για τις αρχές της «ορθής ερμηνείας», της «συρρίκνωση της σωτηριολογίας» και της «σχετικοποίησης της παραδοσιακής κυριαρχίας» βλ. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες...*, ό.π., σσ. 160–162.

74 Βλ. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες...*, ό.π., σσ. 154, 119.

Οδηγίες για την υποβολή άρθρων στα Αξιολογικά

1. Τα άρθρα υποβάλλονται σε ηλεκτρονική μορφή και σε έντυπη (δύο αντίτυπα, σε χαρτί διαστάσεων Α4 και διάστιχο 1,5). Τα άρθρα δεν πρέπει να υπερβαίνουν τις 10.000 λέξεις.

2. Τα άρθρα κρίνονται από κριτές που ορίζει η συντακτική επιτροπή και η απόφαση γνωστοποιείται εντός τριμήνου από την ημερομηνία υποβολής τους.

3. Ξένα ονόματα προσώπων που γράφονται με λατινική αλφάβητο στην γλώσσα καταγωγής τους γράφονται με λατινική αλφάβητο σε παρένθεση την πρώτη φορά που εμφανίζονται στο κυρίως κείμενο του άρθρου. Κατά τ' άλλα, όλα τα ξένα ονόματα γράφονται με *ελληνικούς* χαρακτήρες στο κυρίως κείμενο.

4. Βιβλιογραφικές παραπομπές:

Στις παραπομπές πρέπει να αναφέρονται με την παρακάτω μορφή τα πλήρη στοιχεία της δημοσίευσης την πρώτη φορά που εμφανίζεται στο άρθρο:

Βιβλία:

Frederick Neuhouser, *Foundations of Hegel's Social Theory*, Harvard University Press, Κέμπριτζ (Μασαχουσέτη) 2000, σ. 85.

Άρθρα:

Kenneth R. Westphal, «Hegel's Critique of Hegel's Moral World View», *Philosophical Topics*, 19.2, 1991, σ. 133.

Άρθρα ή κεφάλαια σε συλλογικούς τόμους:

Moishe Postone, «Critique, state and economy», στο Fred Rush (επ.), *The Cambridge Companion to Critical Theory*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2004.

Όταν ένα έργο έχει παρατεθεί προηγουμένως στο άρθρο, τότε η παραπομπή γίνεται ως εξής:

F. Neuhouser, *Foundations of Hegel's Social Theory*, ό.π., σ. 97.

Η: F. Neuhouser, ό.π., σ. 97. (αν δεν αναφέρεται άλλο κείμενο του συγγραφέα)

Όταν ένα έργο έχει παρατεθεί στην αμέσως προηγούμενη παραπομπή, τότε η παραπομπή γίνεται ως εξής:

Αвт. (=αυτόθι), σ. 105 ή *Ό.π.*, σ. 105.

5. Άλλα χαρακτηριστικά:

Ο αριθμητικός εκθέτης των υποσημειώσεων τοποθετείται *μετά* το σημείο στίξης, αν υπάρχει.

Ο αγκύλες [] χρησιμοποιούνται μόνο για προσθήκη του συγγραφέα εντός ξένου παραθέματος. Η απλειφή τμήματος παραθέματος δηλώνεται με αποσιωπητικά εντός αγκυλών [...].

Χρησιμοποιούνται τα κατωφέρη εισαγωγικά (« »): τα άγκιστρα (“ ”) μόνον για τμήμα κειμένου που βρίσσεται ήδη εντός εισαγωγικών («Είπε: “Γεια”»). Τα απλά άγκιστρα (‘ ’) δεν χρησιμοποιούνται.

Λέξεις ή κείμενα γραμμένα σε άλλη από την ελληνική αλφάβητο δεν γράφονται πλάγια (εκτός αν θέλουμε να δώσουμε έμφαση).

6. Άλλες συντομογραφίες:

Επιμέλεια: επ. – μετάφραση: μτφ. – και εξής: κ.ε. – βλέπε: βλ. – παράβαλε: πρβλ. – και άλλοι: κ.ά. – και άλλου: κ.α.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΣΕΜΙΝΑΡΙΟ Κ. ΨΥΧΟΠΑΙΔΗ ΘΕΩΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ: ΝΙΚΟΣ ΠΕΤΡΑΛΙΑΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΙ ΥΠΕΥΘΥΝΟΙ: ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΑΛΙΚΗ
ΛΑΒΡΑΝΟΥ, ΙΟΛΗ ΠΑΤΕΛΛΗ, ΓΩΡΓΟΣ ΦΑΡΑΚΛΑΣ.

ΣΤΑΔΙΟΥ 5, 2ος ΟΡΟΦΟΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ 2006-07

- 05-10-2006 Έναρξη - Προγραμματισμός
12-10-2006 Kant: Η γενική ενωμένη βούληση (Ι. Πατέλη)
19-10-2006 Ο Ρουσσώ υπό το πρίσμα του Burke και η Γαλλική Επανάσταση (Χ. Γρηγορίου)
26-10-2006 Polanyi: κριτική στη νεοκλασική θεωρία (Α. Πανταζής)
02-11-2006 Γένεση και εγκυρότητα. Παρατηρήσεις για μια έννοια δεσμευτικής ιστορικό-τητας (Α. Λαβράνου)
09-11-2006 Χρήμα και πόλη-κράτος (Θ. Νουτσόπουλος)
16-11-2006 Σχέση πολιτικής και οικονομίας (Δ. Γράβαρης)
23-11-2006 Αντικειμενικότητα και αξιολογική ορθότητα (Σ. Δημητρίου)
30-11-2006 Η έννοια της αγάπης στον Hegel, Feuerbach, Marx (Γ. Δαρρεμάς)
07-12-2006 Προσωπική ταυτότητα και συνείδηση στο διαφωτισμό (Β. Γρηγοροπούλου)
14-12-2006 Πρώιμος ρομαντισμός (Α. Arndt)
- 11-01-2007 Κονστρουκτιβιστικές προκλήσεις στη βιογραφική έρευνα (Γ. Τσιώλης)
18-01-2007 Ο Deleuze για τη φιλοσοφία (Γ. Πελοροντζός)
25-01-2007 Θέση των αξιών στον Sartre (Γ. Φαράκλας)
01-02-2007 Θεμελιώδη προβλήματα της φιλοσοφίας του Spinoza (Α. Μπουκουβάλα)
08-02-2007 Κριτική Θεωρία Δικαιοσύνης (Κ. Σταμάτης)
15-02-2007 Αναλύσεις περιεχομένου στον Adorno (Μ. Κουζέλης)
22-02-2007 Ορισμένα προβλήματα στον εμπειρισμό του McDowell (Κ. Παγωδιώτης)
01-03-2007 Η ιδέα του ανθρώπου και η προβληματική των αξιών στη φιλοσοφική ανθρωπολογία του Helmut Plessner (Μ. Τσέτσος)
08-03-2007 Θεωρίες Φασισμού (Θ. Μποχώτης)
15-03-2007 Ο διαφωτισμός εναντίον της αυτοκρατορίας: Kant, Herder για το έθνος (Φ. Βάκη)
22-03-2007 Ο πολιτικός ρόλος της αισθητικής κρίσης: Arendt και Kant (Π. Κουφοπούλου)
29-03-2007 Ζητήματα από τη θεωρία του Ρομαντισμού (Ν. Σεβαστάκης)
- 19-04-2007 Το πρόβλημα της συντακτικής εξουσίας στην αμερικανική και τη γαλλική παράδοση (Χ. Παπα-
στυλιανός)
26-04-2007 Κατοικήσεις της μνήμης στη νεωτερική πόλη (Σ. Σταυρίδης)
03-05-2007 Όλοι μιλούσαν την ίδια γλώσσα: παρατηρήσεις πάνω στο Lingua Tertii Imperii του Victor
Klemperer (Β. Ιακώβου)
10-05-2007 Οι εξουσίες της μαζικής διεπαφής του ιστού (Κ. Πατέλλη)
17-05-2007 Ιστορία και ταξική συνείδηση στον G. Lukács. Το διακύβευμα Hegel στη μαρξιστική παράδοση
του 20ου αιώνα (Δ. Καρύδας)
24-05-2007 Για τη σχέση ατόμου και κοινωνίας στον Adorno (Η. Reichelt)
31-05-2007 Ζητήματα μεθόδου στην ιστορική κοινωνιολογία του A. Giddens (Ν. Βαφέας).
07-06-2007 Δομή και συγκυρία στις θεωρίες του κοινωνικού κράτους (Λ. Κωτσονόπουλος)
14-06-2007 Max Weber και εξουσία (Θ. Γιούρας)
21-06-2007 Tocqueville και παλαιό καθεστώς (Σ. Κωνσταντινιάκουλος)
28-06-2007 Προγραμματισμός 2007-2008

Γραφτείτε συνδρομητές στα *Αξιολογικά*

Αγαπητέ αναγνώστη,

Η Β' περίοδος των *Αξιολογικών*, που εγκαινιάζεται με αυτό το τεύχος, συμπίπτει με την παρέλευση δύο σχεδόν χρόνων από την απώλεια του Κοσμά Ψυχοπαίδη.

Στα τεύχη που έχουν κυκλοφορήσει μέχρι τώρα συμπεριλαμβάνονται άρθρα για την κριτική φιλοσοφία του Διαφωτισμού (Smith, Kant), τον μαρξισμό, την κριτική στο σύγχρονο σχετικισμό, αξιολογικά προβλήματα της πολιτικής οικονομίας, τα θεμέλια της σύγχρονης πολιτικής φιλοσοφίας (Hobbes, Spinoza), προβλήματα ιστορισμού και κανονιστικότητας στη σύγχρονη θεωρία, προβλήματα μιας κριτικής επιστημολογίας για την εποχή μας, κ.α.

Μπορείς να λαμβάνεις τα *Αξιολογικά*, στη μειωμένη τιμή των 48 ευρώ (ή 66 για το εξωτερικό), (30 για φοιτητές) τα τέσσερα τεύχη, στον τόπο που επιθυμείς ταυτόχρονα με την κυκλοφορία του στα βιβλιοπωλεία, συμπληρώνοντας και αποστέλλοντας το δελτίο που ακολουθεί στη διεύθυνση:

Π. Καπόλα, εκδόσεις νήσος

Σαορρή 14, 10553 Αθήνα

Επιθυμώ να γίνω συνδρομητής/τρια των *Αξιολογικών* για τέσσερα τεύχη, αρχίζοντας από το τεύχος.....

Με το πρώτο τεύχος της συνδρομής θα πληρώσω με αντικαταβολή το αντίτιμο των 48 ευρώ (66 ευρώ) (30 ευρώ).

Όνοματεπώνυμο.....

Οδός.....Αριθμός.....

Πόλη.....Τ.Κ.....

Χώρα.....Τηλέφωνο.....

Φαξ.....email.....

✂

